

ศรีเทพ

เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก

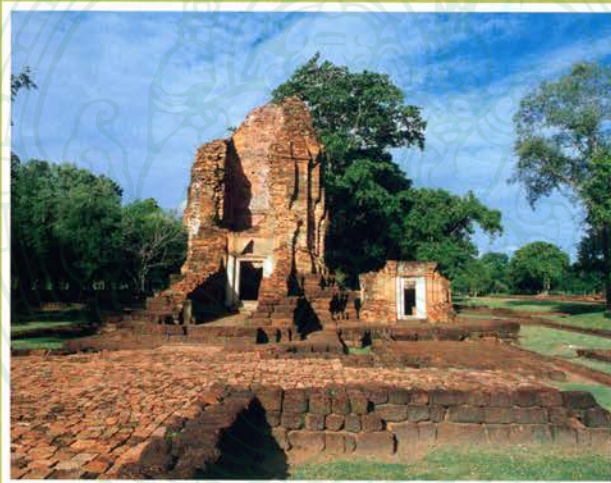
Si Thep : A Center of Early Civilization in the Pa Sak River Basin

959.368
ส182ศ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
กาญจนบุรี

ศรีเทพ

เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก

Si Thep : A Center of Early Civilization in the Pa Sak River Basin

(นางสุนิศา จิตรพันธ์)
ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

คำนำ

ศรีเทพ เป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญยิ่งในเขตลุ่มน้ำป่าสัก พัฒนาการของเมืองโบราณแห่งนี้ สืบเนื่องมาจากชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเมื่อประมาณ ๒,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา เมื่อชุมชนแห่งนี้ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอินเดีย จึงก่อให้เกิดพัฒนาการเรื่อยมาจนกระทั่งพัฒนาสู่สังคมเมืองที่มีความซับซ้อน มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ศิลปะ และวิทยาการ โดยเจริญอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและเขมรโบราณตามลำดับ ในช่วงต้นสมัยสุโขทัยเมืองโบราณแห่งนี้จึงได้ถูกทิ้งร้างไปโดยไม่ทราบสาเหตุที่แน่ชัด

นับจากการสำรวจพบเมืองศรีเทพ โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ในพุทธศักราช ๒๔๔๗ บรรดานักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงเริ่มรู้จักและสนใจศึกษาประวัติความเป็นมาของเมืองศรีเทพ นักวิชาการหลายกลุ่มตลอดจนสถาบันการศึกษาได้ดำเนินการสำรวจและศึกษาวิจัยทางโบราณคดี จนได้ข้อมูลทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพเป็นจำนวนมาก ซึ่งได้ตีพิมพ์ในหนังสือ วารสาร ตลอดจนเอกสารอื่น ๆ จึงสามารถสะท้อนให้เห็นคุณค่าและความสำคัญของเมืองศรีเทพได้เป็นอย่างดี โดยอาจกล่าวได้ว่า ศรีเทพ เป็นเมืองโบราณที่มีคุณค่าสูงทั้งในด้านวิชาการ ด้านสุนทรียภาพ ด้านประวัติศาสตร์ และด้านสังคม กรมศิลปากรจึงได้อนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณแห่งนี้ตามแนวทางของการบริหารจัดการอุทยานประวัติศาสตร์ นับแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นต้นมา เพื่อที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของชาติสืบไป

หนังสือ ศรีเทพ : เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก ได้รวบรวมข้อมูลทางวิชาการในประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพ ทั้งด้านพัฒนาการทางวัฒนธรรม โบราณสถาน และโบราณวัตถุชิ้นสำคัญ ประเด็นการก่อตั้งเมือง และเส้นทางการติดต่อกับชุมชนภายนอก เป็นต้น จึงหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพ สำหรับนักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และประชาชนโดยทั่วไป

(นางโสมสุตา ลียะวนิช)

อธิบดีกรมศิลปากร

เลขห้อง

เลขหมู่ ๔๕๙.๓๖๘
๙๑๘๑๔

เลขทะเบียน

สารบัญ

รู้จักเมืองโบราณศรีเทพ	๕
สภาพทั่วไป	๗
การค้นพบเมืองศรีเทพ	๘
พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ	๑๐
คุณค่าและความสำคัญทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ	๑๔
พัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มน้ำป่าสัก	๑๘
ปัจจัยที่สนับสนุนการก่อตั้งเมืองศรีเทพ	๒๖
ภูมิประเทศที่เหมาะสม	๒๖
ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย	๒๘
เส้นทางการติดต่อกับชุมชนภายนอก	๓๒
แนวคิดเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์	๓๗
เมืองศรีเทพในฐานะตัวแทนเมืองโบราณในสมัยทวารวดี	๔๐
โบราณสถานสำคัญของเมืองศรีเทพ	๕๐
ศาสนสถานศิลปะทวารวดี	๕๑
โบราณสถานเขาค้างใน	๕๑
โบราณสถานเขาค้างนอก	๕๕
โบราณสถานถ้ำเขาดมอรัตน์	๕๘
ศาสนสถานศิลปะเขมรโบราณหรือลพบุรี	๖๐
โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ	๖๐
โบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง	๖๕
โบราณสถานปรางค์ฤๅษี	๗๐
ประติมากรรมในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า	๗๓
พระวิษณุ	๗๔
พระกฤษณะโควรรณะ	๗๖
พระสุริยเทพ	๗๘

รู้จักเมืองโบราณศรีเทพ

ศรีเทพเป็นเมืองโบราณที่สำคัญแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ด้วยทำเลที่ตั้งอันเหมาะสมและองค์ประกอบอื่น ๆ ทำให้เมืองนี้เจริญอยู่กว่า ๗๐๐ ปี จากหลักฐานทางโบราณคดีสามารถบ่งบอกได้ว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการมายาวนาน โดยเริ่มตั้งแต่การเป็นเพียงชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนถึงช่วงการพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณตามลำดับ และเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณอื่น ๆ ทั้งในภูมิภาคแถบภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ดังปรากฏหลักฐานด้านศิลปารักษ์ที่แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพมีความสำคัญมากในช่วงประวัติศาสตร์ยุคต้น ได้แก่ ความตอนหนึ่งในจารึกบ้านวังไผ่ ซึ่งพบใกล้กับเมืองศรีเทพ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ที่กล่าวไว้ว่า "...ในปรีชสมัยแห่งศักราช---อันเป็นวันขึ้น ๘ ค่ำ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นพระราชโอรสของ พระเจ้าปถวิทรธรรมัน ผู้เป็นใหญ่เสมอกับพระเจ้าศรีทวารวณ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเป็นผู้มีคุณธรรมแผ่ไปทุกทิศ ผู้มีปัญญาอันผ่องใสมาคิแล้ว ผู้มีความยินดี---ผู้มีเกียรติยศแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีอำนาจอันเป็นที่เกรงกลัวของศัตรูเมืองใกล้เคียงทั้งหลายได้สร้างจารึกไว้ ในโอกาสที่ขึ้นครองราชของพระองค์..."^๑ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเมืองศรีเทพมีความใกล้ชิดกับเมืองเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

ศรีเทพได้รับความเจริญทั้งทางด้านเทคโนโลยีและความเจริญทางวัฒนธรรม เช่น ศาสนา และคติความเชื่อ ที่แพร่มาจากในเขตภาคกลางและที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือไว้ด้วยกัน จนกล่าวได้ว่าศรีเทพน่าจะอยู่ในเส้นทางผ่านของวัฒนธรรมทั้งสองแห่ง คือในเขตวัฒนธรรมทวารวดีที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาท และวัฒนธรรมของผู้คนที่ใช้ภาษาเขมรและนับถือศาสนาพุทธแบบมหายานและศาสนาฮินดู ดังนั้น คติความเชื่อภายในเมืองศรีเทพจึงแสดงออกอย่างปะปนกัน ทั้งแบบฮินดู พุทธแบบมหายานและเถรวาท ดังที่พบหลักฐาน เช่น เทวรูป และพระโพธิสัตว์ศรีอริยเมคไตรย์ พระพุทธรูป ธรรมจักร และศาสนสถานหลายแห่ง^๒

ด้วยความสำคัญของเมืองศรีเทพ กรมศิลปากรจึงได้จัดส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาประจำในพื้นที่เพื่ออนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณแห่งนี้ให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๗ เป็นต้นมา จนกระทั่งปัจจุบัน ได้ดำเนินการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณแห่งนี้เพื่อให้เป็นแหล่งการเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพมากแห่งหนึ่งของประเทศไทย

^๑ กรมศิลปากร. **จารึกที่เมืองศรีเทพ**. ๒๕๓๔. หน้า ๔๗.

^๒ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ "ลมอรรถน์ เขาคัดคี่สิทธิ์ของเมืองศรีเทพ", **เมืองโบราณ**. ๒๕(๓): ๒๖ ; กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๔๒.

เอกสารฉบับนี้ ได้รวบรวมข้อมูลทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพ ทั้งที่ได้รับการตีพิมพ์แล้วและที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์ ในส่วนที่สามารถนำมาอธิบายให้เห็นความสำคัญของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองศูนย์กลางแห่งลุ่มน้ำป่าสักในยุคต้นประวัติศาสตร์ โดยแบ่งออกเป็นประเด็นต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจเรื่องราวเมืองศรีเทพซึ่งจะได้นำเสนอต่อไป

สภาพทั่วไป

เมืองศรีเทพตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นที่ราบลอนลูกคลื่น มีความลาดเทจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากแม่น้ำป่าสักประมาณ ๕ กิโลเมตร พื้นที่เมืองศรีเทพมีขนาดประมาณ ๒,๘๘๘ ไร่ หรือประมาณ ๔.๗ ตารางกิโลเมตร^๑ มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ **เมืองใน** และ**เมืองนอก** (เป็นการขยายพื้นที่เมืองจากเดิมที่มีอาณาเขตเฉพาะเมืองใน) พื้นที่เมืองในมีรูปร่างกลม ล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดิน มีพื้นที่ประมาณ ๑,๓๐๐ ไร่ ต่อมาได้ขยายพื้นที่ออกไปทางทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ที่เรียกว่าเมืองนอก มีพื้นที่ประมาณ ๑,๕๘๘ ไร่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเช่นกันยกเว้นในด้านที่เชื่อมติดกับเมืองในที่มีคูน้ำและคันดินของเมืองในอยู่แล้วตามเดิม ทำให้เมืองศรีเทพมีรูปร่างเป็นสี่เหลี่ยมมุมมน

ภายในเขตเมืองใน มีโบราณสถานที่สำคัญและมีขนาดใหญ่ อยู่ ๓ แห่ง คือโบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ และโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานขนาดเล็กกระจายอยู่อีกราว ๔๕ แห่ง และมีสระน้ำและหนองน้ำอยู่โดยทั่วไปราว ๗๐ สระ^๒ ในปัจจุบันพื้นที่ในเขตเมืองในได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาแล้ว เป็นพื้นที่ที่เปิดให้นักเรียน - นักศึกษา และนักท่องเที่ยวได้เที่ยวชม

เขตเมืองนอกพบโบราณสถานขนาดเล็ก ราว ๕๔ แห่ง^๓ ดำเนินการขุดค้นและเสริมความมั่นคงแล้วประมาณ ๑๐ แห่ง มีสระน้ำขนาดใหญ่อยู่กลางเมืองก่อนไปทางทิศเหนือ พื้นที่บางส่วนชาวบ้านยังใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม แต่ไม่มีบ้านเรือนที่อยู่อาศัย

นอกจากนี้ในพื้นที่นอกเมืองศรีเทพ ยังมีโบราณสถานกระจายอยู่อีกราว ๕๐ แห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางทิศเหนือของเมือง ที่สำคัญคือโบราณสถานเขาค้างนอกและปรางค์ฤาษี เป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่ที่บ้านสระปรือและบ้านน่าน้ำโครมตามลำดับ ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือราว ๒ กิโลเมตรและโบราณสถานที่ตั้งเขาถมอรัตน์ซึ่งเป็นโบราณสถานที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองศรีเทพ ตั้งอยู่บนภูเขาสูง ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกราว ๒๐ กิโลเมตร^๔

^๑ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๘.

^๒ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๗.

^๓ เรื่องเดิม. หน้า ๑๘.

^๔ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

การค้นพบเมืองศรีเทพ

สภาพปรางค์ศรีเทพในคราวที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสด็จสำรวจเมืองนี้ใน พ.ศ. ๒๔๔๗
Prang Si Thep as seen during the survey by Prince Damrong Rajanubhab in 1904.

ศรีเทพเดิมเป็นเมืองร้าง ไม่มีผู้ใดทราบประวัติและชื่อที่แท้จริงของเมืองแห่งนี้ ในราวสมัยรัชกาลที่ ๕ ชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกชื่อเมืองนี้ตามคำบอกเล่าของพระอู่คงว่า "เมืองอภัยสาลี" จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่นอกเหนือไปจากพระราชภารกิจในตำแหน่งหน้าที่แล้ว พระองค์ได้ทรงตั้งพระทัยสืบหาเมืองโบราณแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่า "เมืองศรีเทพ" เนื่องจากพระองค์เคยพบทำเนียบเก่าบอกรายชื่อหัวเมืองที่มีชื่อเมืองศรีเทพปรากฏอยู่แต่ในช่วงเวลานั้นไม่มีผู้ใดรู้จักเมืองนี้แล้ว ต่อมาทรงพบสมุดคำเล่มหนึ่งซึ่งเป็นเอกสารฉบับร่างเพื่อบอกเส้นทางให้คนเชิญสารตราไปบอกข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีเส้นทางหนึ่งไปยังเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองศรีเทพ และเมืองเพชรบูรณ์ พระองค์จึงทรงตั้งสมมติฐานว่า เมืองศรีเทพคงอยู่ทางลำน้ำป่าสักระหว่างเมืองชัยบาดาลกับเมืองเพชรบูรณ์ ครั้นเมื่อเสด็จมาถึงเมืองเพชรบูรณ์แล้วก็ทรงสืบค้นหาแต่ไม่มีผู้ใดรู้จัก ต่อมามีคนกราบทูลว่ามีเมืองโบราณขนาดใหญ่เมืองหนึ่งชื่อว่า "เมืองอภัยสาลี" อยู่ในป่าแดงใกล้กับเมืองวิเชียรบุรี พระองค์จึงเสด็จมาเมืองวิเชียรบุรี โดยล่องเรือลงมาทางแม่น้ำ

แม่น้ำป่าสัก เมื่อถึงเมืองวิเชียรบุรีได้ทรงแวะเยี่ยมพระยาประเสริฐสงครามอดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ซึ่งออกจากราชการนานมาแล้ว ทรงไต่ถามพระยาประเสริฐสงครามถึงเรื่อง "เมืองศรีเทพ" ได้ความว่าเมืองวิเชียรบุรีนั้นแต่เดิมมีชื่อเรียกเป็น ๒ อย่าง คือ เมืองท่าโรง และเมืองศรีเทพ ตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นที่ "พระศรีธมมอรรถ" (ตามชื่อภูเขาซึ่งเป็นสิ่งสำคัญของเมืองนี้) จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อครั้งปราบกบฏเวียงจันทน์ พระศรีธมมอรรถมีความชอบมาก จึงโปรดฯ ให้ยกศักดิ์เมืองศรีเทพขึ้นเป็นเมืองศรี และเปลี่ยนนามเมืองเป็นวิเชียรบุรี โดยเอาความหมายของธมมอรรถคือเขาแก้วมาเป็นมงคลนาม และเปลี่ยนนามผู้ว่าราชการจังหวัดจากพระศรีธมมอรรถเป็นพระยาประเสริฐสงครามตั้งแต่นั้นมา^๑

ต่อมาพระองค์ได้เดินทางไปสำรวจเมืองโบราณที่เรียกว่าเมืองอภัยสาลี จากสภาพเมืองโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบภายในเมือง ทรงสันนิษฐานเป็น ๒ ประเด็น คือ ประเด็นแรก เมืองโบราณแห่งนี้พวกพราหมณ์จะเรียกชื่ออย่างไรก็ตาม ชื่อนั้นก็คงจะเป็นต้นเค้าของชื่อเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นชื่อเก่าของเมืองวิเชียรบุรี ประเด็นที่สอง สมัยเมื่อครั้งขอมแผ่อำนาจมาปกครองพื้นที่แถบนี้ เมืองศรีเทพคงเป็นเมืองใหญ่แห่งหนึ่งเช่นเดียวกับเมืองศรีมหาโพธิ์ (จังหวัดปราจีนบุรี) และเมืองสุโขทัย ในสมัยนั้นคงจะทำไร่นาได้ผลดี ทำให้เมืองอุดมสมบูรณ์ มีพลเมืองมาก จึงสามารถสร้างเป็นเมืองใหญ่โตขนาดนี้^๒

จากพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรงเห็นว่าชื่อเดิมของเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะเป็นต้นเค้าที่มาของชื่อเมืองศรีเทพซึ่งเป็นชื่อเดิมของเมืองวิเชียรบุรี กรมศิลปากรจึงเรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ว่า "เมืองศรีเทพ" ไปก่อน หากมีการค้นพบหลักฐานที่ยืนยันชื่อที่แท้จริงของเมืองโบราณแห่งนี้ ก็คงจะมีการเปลี่ยนแปลงกลับไปใช้ชื่อเดิมที่ถูกต้อง หรือถ้ามีการค้นพบหลักฐานที่ยืนยันถึงชื่อดั้งเดิมว่าคือ เมืองศรีเทพ มาแต่เมื่อแรกตั้ง ชื่อนี้ก็จะคงอยู่คู่กับเมืองโบราณแห่งนี้ตลอดไป

^๑ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๒๔.

^๒ สรุปร้อยจาก เรื่องความไข่มืองเพชรบูรณ์ จากนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ.

พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ

ในประเด็นเรื่องพัฒนาการของเมืองศรีเทพนั้น จากการศึกษาทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า ภายในพื้นที่เมืองศรีเทพมีชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แล้ว ตั้งแต่ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา หรือราวพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๑ โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบคือโครงกระดูกมนุษย์ที่ฝังอยู่ในพื้นที่เดียวกันในลักษณะแหล่งฝังศพ พบเครื่องประดับและเครื่องมือเครื่องใช้ฝังร่วมกันกับโครงกระดูกเหล่านั้น เช่น ภาชนะดินเผา เครื่องมือสำริดและเหล็ก เครื่องประดับสำริด ลูกปัดแก้วและลูกปัดหิน เป็นต้น ชุมชนโบราณแห่งนี้ต่อมาได้พัฒนาขึ้นเป็น

แหล่งฝังศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในพื้นที่เมืองศรีเทพ อายุราว ๒,๐๐๐ ปี
Late prehistoric burials (ca. 2,000 years BP) uncovered in the ancient town of Si Thep.

คูเมืองศรีเทพในปัจจุบันใช้เป็นแหล่งน้ำหลักของประชาชนในพื้นที่รอบเมืองศรีเทพ
Si Thep's moats, now serving as a major source of water for local people in the area of Si Thep.

สังคมเมืองโดยรับวัฒนธรรมจากภายนอก ได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖) และวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘) ในช่วงที่เมืองศรีเทพอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ได้ขุดสระน้ำและคูน้ำรอบเมืองเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง และได้ก่อสร้างศาสนสถานหลายแห่ง โดยมีศาสนสถานหลัก คือ โบราณสถานเขาค้างใน ที่ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางใจเมือง และโบราณสถานเขาค้างนอก อยู่ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ

โบราณสถานเขาค้างนอก

Khao Khlang Nok monument.

โบราณสถานเขาค้างใน

Khao Khlang Nai monument.

๒ กิโลเมตร โบราณสถานสำคัญอีกแห่ง คือ ถ้ำเขาดมอร์ตัน ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองศรีเทพในแนวตรงประมาณ ๑๕ กิโลเมตร มีลักษณะเป็นถ้ำธรรมชาติที่ถูกดัดแปลงให้เป็นศาสนสถาน โดยสลักภาพพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์บนผนังหินภายในถ้ำ โบราณสถานทั้งหมดเป็นศิลปะแบบทวารวดี ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย ทั้งสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับสถาปัตยกรรม ดังเช่นภาพปูนปั้นรูปคนแคระ ช้าง ลิง สิงห์ ควาย และลายพรรณพฤกษา

ภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานเขาค้างใน
Decorative stucco figures at Khao Khlang Nai monument.

ที่ประดับโบราณสถานเขาค้างใน แสดงให้เห็นฝีมือช่างชั้นสูงของเมืองศรีเทพ นอกจากโบราณสถานแล้ว ยังพบโบราณวัตถุต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ และจารึก ที่แสดงให้เห็นว่าในช่วงที่รับวัฒนธรรมทวารวดี ชาวเมืองศรีเทพนับถือศาสนาพุทธเป็นศาสนาหลัก อย่างไรก็ตาม ได้พบเทวรูปศิลา ที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปะอินเดียที่มีลักษณะแตกต่างไปจากศิลปะทวารวดี อยู่ร่วมสมัยในเวลานั้นด้วยเช่นกัน เทวรูปในศาสนาฮินดูเหล่านั้น ได้แก่ พระวิษณุ พระกฤษณะ และพระศุริยเทพ ลักษณะเช่นนี้เป็นการเสริมคุณค่าทางวิชาการของเมืองศรีเทพในประเด็นที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน

โบราณสถานปราสาทศรีเทพ
Prang Si Thep monument.

โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong monument.

ภายหลังจากการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมทวารวดี ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมืองศรีเทพจึงรับเอาวัฒนธรรมเขมรโบราณเข้ามาแทนที่ ในช่วงเวลานั้นได้มีการก่อสร้างเทวสถานสำคัญ ๒ กลุ่มด้วยกันภายในเมืองศรีเทพ ได้แก่ โบราณสถานปราสาทศรีเทพ และโบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง ซึ่งโบราณสถานทั้ง ๒ แห่ง น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หลักฐานที่พบจากการขุดค้นโบราณสถานแสดงให้เห็นว่าเทวสถานเหล่านี้ได้ถูกดัดแปลงให้เป็นวัดในศาสนาพุทธในระยะหลัง อย่างไรก็ตาม โบราณสถานอีกแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพ โดยห่างออกไปประมาณ ๒ กิโลเมตร มีชื่อเรียกว่า

ปราสาทฤาษี เป็นเทวสถานที่จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า มีอายุเก่าแก่กว่าโบราณสถานปราสาทศรีเทพ และปราสาทสองพี่น้อง โดยน่าจะมีอายุร่วมสมัยกับช่วงปลายวัฒนธรรมทวารวดี สิ่งนี้เป็นอีกประเด็นหนึ่งในเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่เมืองศรีเทพ ซึ่งต้องอาศัยการศึกษาวิจัยต่อไปในอนาคต เพื่อความกระจ่างชัดของพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่เมืองโบราณแห่งนี้

โบราณสถานปราสาทฤๅษี
Prang Ruesi monument.

เมืองศรีเทพเจริญอยู่ได้ราว ๗๐๐ ปี จึงล่มสลายไปเมื่อประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งปัจจุบันนักวิชาการยังไม่สามารถหาคำตอบของการล่มสลายที่แท้จริงได้ ข้อสันนิษฐานส่วนใหญ่จะให้ความสนใจในเรื่องการเกิดโรคระบาด ทั้งนี้เนื่องจากเมืองโบราณแห่งนี้ เป็นศูนย์กลางทางการค้า จึงมีผู้คนมากมายผ่านไปมาซึ่งอาจนำโรคระบาดมาแพร่สู่เมือง ทำให้ผู้คนต้องอพยพเคลื่อนย้ายไปตั้งหลักแหล่งในพื้นที่แห่งใหม่เป็นชุมชนเล็ก ๆ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพนัก จึงพบว่ามีชุมชนขนาดเล็กจำนวนมากที่เกิดขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ กระจายกระจายในบริเวณแถบนั้น

ปัจจุบัน ได้มีกลุ่มคนอพยพมาจากพื้นที่อื่นเข้ามาอยู่อาศัยโดยรอบเมืองศรีเทพเมื่อประมาณ ๖๐ - ๗๐ ปีที่ผ่านมา โดยกลุ่มคนเหล่านี้มีความผูกพันและมีความรู้สึกต่อเมืองศรีเทพในฐานะเมืองโบราณที่ยังคงมีชีวิตวิญญาณของคนในอดีต ถึงแม้ว่าจะมิใช่บรรพบุรุษของเขาเหล่านั้นโดยตรงก็ตาม นอกจากนี้ประชาชนในท้องถิ่นยังคงเชื่อในเรื่องพลังอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเทพที่ปกปักรักษาเมืองศรีเทพ ดังเห็นได้จากการเคารพนับถือ "เจ้าพ่อศรีเทพ" ซึ่งประชาชนในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นผู้ครองเมืองศรีเทพในอดีต ความเชื่อนี้ได้แพร่ไปสู่ผู้คนภายนอกพื้นที่ด้วยเช่นกัน ในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี จะมีพิธีบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ โดยประชาชนจากที่

พิธีบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ
Worshipping ceremony for
Si Thep deity.

ต่าง ๆ นำเครื่องสักการะประกอบด้วยอาหารหวานคาว ผลไม้ และบายศรีมาบวงสรวง นอกจากนี้ ยังมีประชาชนหลายกลุ่มที่ให้ความเคารพโบราณสถานภายในเมืองศรีเทพ เนื่องจากเห็นว่าโบราณสถานเหล่านั้นยังคงเป็นศาสนสถาน และยังคงความศักดิ์สิทธิ์ทั้งที่เป็นศาสนาพุทธและฮินดู สิ่งเหล่านี้เป็นความรู้สึกที่ยังฝังรากลึกอยู่ในกลุ่มคนที่มีความผูกพันกับเมืองศรีเทพ

คุณค่าและความสำคัญทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ

โบราณสถานเขาคลิงนอก แสดงให้เห็นคุณค่าทางความงดงามในระดับสูง
 Khao Khlang Nok monument, showing a high aesthetic value.

การประเมินคุณค่าและความสำคัญ (cultural significance) ของโบราณสถานถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในกระบวนการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถาน เพราะตามหลักการแล้ว การอนุรักษ์โบราณสถานจำเป็นต้องรักษาไว้ซึ่งคุณค่าและความสำคัญด้านต่าง ๆ ของโบราณสถานแห่งนั้นมีต่อประชาชน จึงส่งผลต่อการกำหนดนโยบายในการบริหารจัดการโบราณสถานที่สามารถจัดการในด้านการอนุรักษ์ที่สามารถรักษาคุณค่าของโบราณสถานไว้ได้ และสามารถจัดการด้านการพัฒนาที่ไม่มีผลกระทบทางลบต่อคุณค่าและความสำคัญของโบราณสถาน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องทราบคุณค่าและความสำคัญทางวัฒนธรรมของโบราณสถานแห่งนั้น ๆ เป็นเบื้องต้นก่อนที่จะดำเนินการในขั้นตอนอื่นตามกระบวนการบริหารจัดการโบราณสถานต่อไป เมืองศรีเทพก็เช่นกัน จำเป็นต้องศึกษาและประเมินคุณค่าและความสำคัญทางวัฒนธรรม (cultural significance) เพื่อใช้ประกอบการพิจารณาเพื่อดำเนินการด้านการอนุรักษ์และพัฒนา เพื่อที่จะได้นโยบายและแนวทางในการดำเนินงานที่เหมาะสม และยังใช้ข้อมูลเหล่านี้เพื่อจัดทำรายละเอียดประกอบการเสนอชื่อขึ้นเป็นมรดกโลกได้อีกด้วย

จากข้อมูลทางวิชาการและการสำรวจความต้องการและความรู้สึกของประชาชนที่มีต่อเมืองศรีเทพ สามารถประเมินคุณค่าได้ดังนี้

คุณค่าทางสุนทรียภาพ คุณค่าด้านนี้พบใน ๓ ประเด็น คือ ตัวโบราณสถาน ลวดลาย ตกแต่งโบราณสถาน และลักษณะภูมิประเทศ ในส่วนของโบราณสถานนั้น แม้ว่าเขาค้างใน ปรากฏ ศรีเทพ และปรากฏสองพี่น้อง จะไม่ได้แสดงคุณค่าด้านนี้ในระดับสูง เมื่อเปรียบเทียบโบราณสถาน ในรูปแบบเดียวกันจากที่อื่น ทั้งนี้เนื่องจากโบราณสถานเหล่านี้มีสภาพไม่สมบูรณ์ และวัสดุหลัก ในการก่อสร้างคือศิลาแลงและอิฐ จึงผุพังเสื่อมสลายได้ง่าย และส่งผลให้ลวดลายประดับตกแต่ง หลุดร่วงลงเสียเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับ "ความงามในเชิงซากปรักหักพัง" ที่มีอิทธิพลมาจากชาติตะวันตก ได้แสดงให้เห็นว่าโบราณสถานเหล่านี้มีความงามในเชิงซากปรักหักพังในระดับสูง

ภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานเขาค้างในเป็นงานศิลปกรรมที่มีความงดงามยิ่ง
Decorative stucco figures at Khao Khlang Nai, a great and beautiful artwork.

มีเพียงโบราณสถานเขาค้างนอกเท่านั้น ที่มีคุณค่าสูงในทางสุนทรียภาพเมื่อเปรียบกับ โบราณสถานในศิลปะทวารวดีแห่งอื่น ทั้งในแง่ความสมบูรณ์ รูปแบบ และความงามในเชิงซากปรักหักพังของโบราณสถาน เช่นเดียวกับภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานเขาค้างใน ที่มีคุณค่าทางสุนทรียภาพในระดับสูง นอกจากนี้ภาพสลักบนทับหลังจากโบราณสถานปรากฏสองพี่น้อง และภาพสลักพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์บนแกนหินภายในถ้ำเขาดมอรัตน์ ยังสามารถประเมินได้ว่า มีคุณค่าทางสุนทรียภาพด้วยเช่นกัน สำหรับลักษณะภูมิประเทศนั้นเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่แสดงให้เห็นความงามและคุณค่าในคุณค่าด้านนี้ ลักษณะภูมิประเทศของเมืองศรีเทพที่มีลักษณะเป็นลอนลูกคลื่น ประกอบด้วยพืชพันธุ์ไม้ และตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานทำให้องค์ประกอบทางภูมิทัศน์มีความงดงามแสดงให้เห็นคุณค่าทางสุนทรียภาพอย่างชัดเจน

คุณค่าทางประวัติศาสตร์ เนื่องจากเมืองศรีเทพเป็นเมืองร้างมาเป็นเวลายาวนาน จึงทำให้ไม่สามารถสืบค้นหาประวัติความเป็นมาได้ชัดเจน ยิ่งไปกว่านั้น การที่โบราณสถานส่วนใหญ่มีสภาพไม่สมบูรณ์จึงทำให้คุณค่าทางประวัติศาสตร์ลดน้อยลง จากการดำเนินการศึกษาทางโบราณคดีที่ผ่านมาเพียงแค่นี้ได้ข้อมูลที่แสดงถึงลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนี้ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ช่วงที่รับวัฒนธรรมทวารวดี และเขมรโบราณ ตามลำดับ แต่ข้อมูลเหล่านี้ก็เพียงพอที่จะทำให้เมืองนี้มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ อันมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม มีพัฒนาการตามลำดับ และมีการใช้พื้นที่อย่างต่อเนื่องโดยการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง รูปแบบอาคารและคัดแปลงประโยชน์ใช้สอยของอาคารโบราณสถานตลอดช่วงเวลาอันยาวนาน

คุณค่าทางวิชาการ เมืองศรีเทพได้รับการประเมินคุณค่าทางวิชาการในระดับสูง เนื่องจากเมืองโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการที่ยาวนานจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ประมาณ

๒,๐๐๐ ปี ที่ผ่านมา) ช่วงที่รับวัฒนธรรมทวารวดี และเขมรโบราณ จนกระทั่งถูกทิ้งร้างในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จึงเป็นโบราณสถานที่มีศักยภาพสูงในการให้ข้อมูลด้านพัฒนาการของชุมชนในแถบลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก โบราณสถานทั้งภายในเมืองและภายนอกเมือง และโบราณวัตถุที่พบ เช่น เทวรูปพระวิษณุ พระกฤษณะ และพระสุริยเทพ แสดงให้เห็นถึงการมีคุณค่าสูงทางวิชาการทั้งในด้านวัสดุ รูปแบบศิลปกรรม เทคโนโลยี และมีมือช่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประติมากรรมพระสุริยเทพ ซึ่งแสดงให้เห็นคติความเชื่อในการบูชาพระอาทิตย์ ที่พบน้อยมากในประเทศไทย นอกจากนี้เมืองศรีเทพยังแสดงให้เห็นคุณลักษณะอื่นที่สะท้อนถึงคุณค่าทางวิชาการ ในฐานะที่เป็นสถานที่ซึ่งมีคนเคยอยู่อาศัย และทิ้งหลักฐานของการอยู่อาศัยไว้ เป็นสถานที่ซึ่งมีการทับถมกันของหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถบ่งบอกถึงประวัติของคนในอดีต เหตุการณ์ เทคโนโลยี หรือวิถีชีวิต และเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าในทางวิชาการหลายแขนง เช่น โบราณคดี วัฒนธรรม วิศวกรรม สถาปัตยกรรม และช่างฝีมือ คุณลักษณะเหล่านี้แสดงให้เห็นจากสภาพความสมบูรณ์ของเมืองที่มีขอบเขตชัดเจน ประกอบด้วยศาสน

พระสุริยเทพ แสดงให้เห็นฝีมือช่างชั้นสูง

A image of Surya, the Sun God. It shows a high level of craftsmanship.

สถานและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก มีผลงานด้านสถาปัตยกรรมและเครื่องประดับตกแต่ง สถาปัตยกรรมที่แสดงให้เห็นฝีมือช่างชั้นสูง

คุณค่าทางสังคม จากผลการสัมภาษณ์ชุมชนโดยรอบอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ประชาชนในพื้นที่ยังคงเชื่อว่าในเมืองศรีเทพยังคงมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเทพปกปักรักษาอยู่ ประชาชนทั้งในพื้นที่เมืองศรีเทพและจากพื้นที่อื่น ยังคงต้องการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ

บวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพตามความนับถือของตน เช่น พระสุริยเทพ พระศิวะ เป็นต้น นอกจากนี้ เมืองศรีเทพยังคงมีความสำคัญต่อชุมชนในด้านเศรษฐกิจและการดำรงชีพ โดยใช้เมืองศรีเทพเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ เช่น ปลา กุ้ง หอย ตลอดจนผักต่าง ๆ เช่น ผักบุ้ง หน่อไม้ แคป่า กระโดน เป็นต้น ทั้งสำหรับบริโภคในครัวเรือน และจำหน่ายในชุมชน และเนื่องจากอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเป็นแหล่งท่องเที่ยวยังสามารถนำรายได้มาสู่ท้องถิ่น ทั้งจากการจำหน่ายอาหาร เครื่องดื่ม และของที่ระลึก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความสำคัญในด้านนี้ถือว่าไม่ใช่คุณค่าทางวัฒนธรรม แต่ควรนำมาพิจารณาในการกำหนดแนวทางการบริหารจัดการด้วย เนื่องจากเกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากโบราณสถาน

เนื่องจากสรุปความสำคัญทางวัฒนธรรมต้องมีความกระชับและชัดเจน ดังนั้นจึงต้องประมวลคุณค่าดังที่กล่าวไว้ข้างต้นเป็นสรุปความสำคัญทางวัฒนธรรม (Statement of Significance) สำหรับเมืองโบราณศรีเทพได้ดังนี้

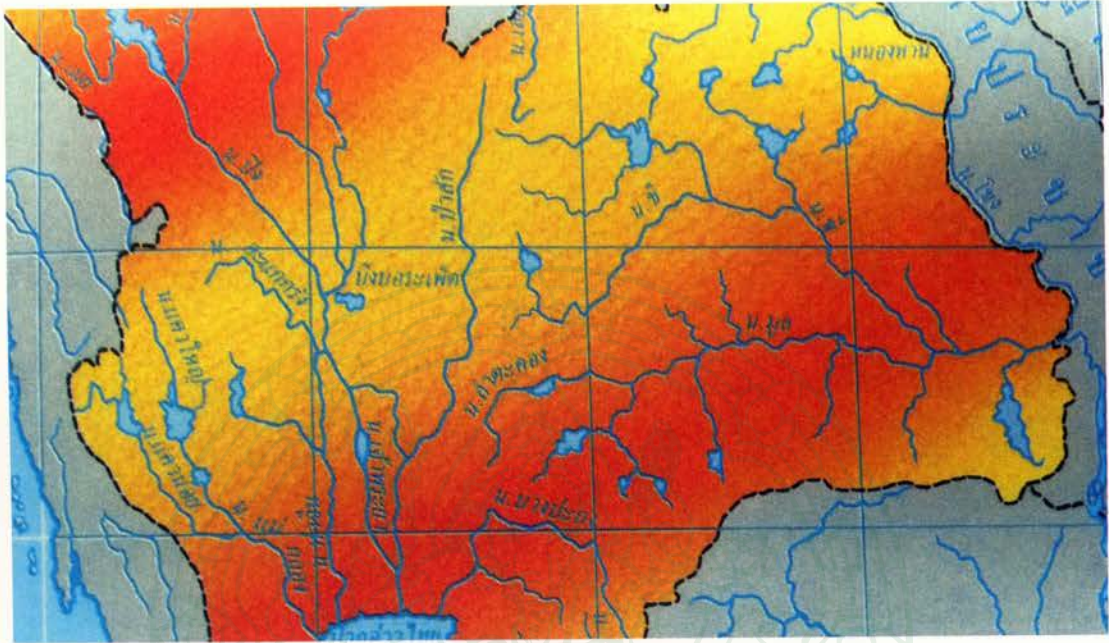
เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ที่พบไม่มากนัก และยังคงความสมบูรณ์ทางกายภาพ เป็นตัวแทนของเมืองโบราณในกลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว) มาสู่ช่วงที่รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่ถ่ายทอดมาจากอินเดีย อันได้แก่วัฒนธรรมทวารวดี และเขมรโบราณตามลำดับ จนกระทั่งถูกทิ้งร้างไปในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ องค์ประกอบต่าง ๆ ของเมืองโบราณแห่งนี้จึงมีคุณค่าสูงในทางวิชาการ

เมืองโบราณแห่งนี้มีสภาพภูมิประเทศที่งดงามและมีลักษณะเฉพาะ ประกอบด้วยซากโบราณสถานที่มีความงดงามทางสุนทรียภาพ โบราณสถานบางแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "เขาค้างนอก" เป็นตัวแทนของโบราณสถานในสมัยทวารวดีที่มีความสมบูรณ์ ความงดงาม และมีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย โบราณสถานมีการประดับตกแต่งที่งดงาม เช่น ภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานเขาค้างใน อีกทั้งโบราณวัตถุที่ค้นพบ เช่น พระสุริยเทพ ไม่เพียงจะแสดงให้เห็นถึงคุณค่าทางด้านการศึกษาวิจัยในเรื่องวัสดุ รูปแบบศิลปกรรม เทคโนโลยี และมีมือช่าง แต่ยังคงเป็นสิ่งที่หาได้ยากในประเทศไทย

เมืองศรีเทพมิได้มีความสำคัญเฉพาะในแง่ภูมิของด้านวิชาการ ด้านสุนทรียภาพ และประวัติศาสตร์ แต่ยังคงมีความสำคัญต่อผู้คนที่ทั้งในด้านเศรษฐกิจและด้านสังคม ซึ่งรวมถึงด้านจิตวิญญาณของสถานที่ ที่ยังคงมีความผูกพันต่อความเชื่อของคนในท้องถิ่นอย่างลึกซึ้ง

จาก Statement of Significance ของเมืองศรีเทพในข้างต้น พบว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็นที่สามารถนำมาเผยแพร่เพื่อเพิ่มความเข้าใจเรื่องราวของเมืองโบราณแห่งนี้ เช่น พัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มน้ำป่าสักโดยภาพรวม ปัจจัยพื้นฐานที่ก่อให้เกิดการก่อตั้งเมืองศรีเทพและการเจริญอยู่ของเมืองศรีเทพในช่วงเวลานั้น ประกอบกับโบราณสถานและโบราณวัตถุชิ้นสำคัญของเมืองศรีเทพ เป็นต้น

พัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มน้ำป่าสัก

แผนที่แสดงตำแหน่งแม่น้ำป่าสัก
Map showing the Pa Sak River.

แม่น้ำป่าสักนับว่าเป็นแหล่งต้นกำเนิดวัฒนธรรมที่สำคัญแหล่งหนึ่งของประเทศ แม่น้ำสายนี้มีต้นน้ำมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์บริเวณภูผาลาในเขตพื้นที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ไหลลงมาทางทิศใต้ ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ แล้วเข้าเขตจังหวัดลพบุรี ผ่านเทื่อนป่าสักชลสิทธิ์ ไปยังจังหวัดสระบุรี โดยไหลรวมเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ที่บริเวณป้อมเพชร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^๑ จึงนับเป็นลำน้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา

ในพื้นที่ลุ่มน้ำป่าสัก ซึ่งครอบคลุมพื้นที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ลพบุรี และสระบุรี เป็นสำคัญ และเป็นลุ่มน้ำอันเป็นที่ตั้งของเมืองศรีเทพ พบแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่มีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หรือประมาณ ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีเป็นต้นมา โดยพบทั้งแหล่งที่เป็นที่อยู่อาศัย แหล่งผลิตเครื่องมือและเครื่องประดับที่ทำจากหิน และแหล่งฝังศพ เป็นต้น แหล่งโบราณคดีเหล่านี้เป็นชุมชนโบราณที่บางแห่งมีพัฒนาการต่อมาเป็นเมืองโบราณในสมัยทวารวดีดังเช่นเมืองศรีเทพ

หากจะสรุปภาพรวมพัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มน้ำป่าสักจากข้อมูลทางวิชาการในปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า ในบริเวณตอนบนของลุ่มน้ำป่าสักมีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายกระจัดกระจายอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก เท่าที่สำรวจพบมีอยู่ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์

^๑ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดเพชรบูรณ์. ๒๕๔๓. หน้า ๒.

โบราณวัตถุจากแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบในจังหวัดเพชรบูรณ์
Artifacts from prehistoric archaeological sites in Petchabun Province.

เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านห้วยใหญ่ใต้ แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่พบในพื้นที่ตอนล่างของจังหวัดเพชรบูรณ์ ในเขตพื้นที่อำเภอบึงสามพัน อำเภอวิเชียรบุรี และอำเภอศรีเทพ แหล่งโบราณคดีกลุ่มนี้ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง และแหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาแร้ว อำเภอศรีเทพ เป็นต้น มีอายุราว ๑,๕๐๐ - ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีในแถบลุ่มน้ำลพบุรีในพื้นที่ของจังหวัดลพบุรี เช่น อำเภอเมือง อำเภอโคกสำโรง อำเภอชัยบาดาล และอำเภอท่าหลวง เป็นต้น และยังอาจมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในเขตพื้นที่อำเภอภักดีชุมพล จังหวัดชัยภูมิ และลำสนธิ จังหวัดลพบุรี เช่น แหล่งโบราณคดีไร่ครุฑชุมพล อำเภอภักดีชุมพล และแหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาเพชร แหล่งโบราณคดีถ้ำพระ อำเภอลำสนธิ เป็นต้น

จากการสำรวจพบแหล่งโบราณคดีข้างต้นและแหล่งโบราณคดีในพื้นที่อื่น ๆ สามารถกล่าวได้ว่าพัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มน้ำป่าสักไม่ได้ยึดอยู่ตามแนวแม่น้ำป่าสักเท่านั้น แต่ยังมี ความสัมพันธ์กับพื้นที่แถบภาคกลางของประเทศไทยในบริเวณลุ่มน้ำลพบุรีและลำน้ำสาขาต่าง ๆ ในพื้นที่เกี่ยวเนื่องกัน ซึ่งครอบคลุมพื้นที่แถบจังหวัดนครสวรรค์ ลพบุรี และสระบุรี เป็นต้น และ ยังมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงไปทางตะวันออกสู่แหล่งวัฒนธรรมบริเวณที่ราบสูงโคราช รวมถึงลุ่มน้ำชี และน้ำพอง หากพิจารณาประกอบกับบริเวณที่เป็นชายฝั่งทะเลโบราณของอ่าวไทย ตั้งแต่จังหวัด นครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี จนถึงพื้นที่บางส่วนของจังหวัดลพบุรี สระบุรี ปราชินบุรี และนครนายก จะเห็นได้ว่าบริเวณลุ่มน้ำป่าสักเป็นได้ทั้งเมืองท่าการค้าและเมืองชุมทางที่จะ เชื่อมโยงกับอารยธรรมจากแหล่งอื่น ๆ^๑

แท้จริงแล้วพัฒนาการทางวัฒนธรรมของภูมิภาคนี้ มีลักษณะเช่นเดียวกันกับพื้นที่อื่น โดย หากจะมองภาพกว้างในภูมิภาคแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พบหลักฐานทางโบราณคดี ที่แสดงให้เห็นว่าเมื่อประมาณ ๑,๕๐๐ - ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ได้มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ กระจายอยู่มากมายในภูมิภาคนี้ โดยในช่วงเวลานั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมสำคัญหลาย อย่างเกิดขึ้น เช่น รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ตลอดจนวิถีชีวิต แบบแผนการยังชีพ และการจัดระเบียบ ทางสังคมและการเมือง^๒ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้สอดคล้องกับพัฒนาการทางวัฒนธรรมในพื้นที่

^๑ ธวัชชัย รามัญ "ลูกปัดและเครื่องประดับโบราณ - ลุ่มน้ำป่าสัก", มติชนสุดสัปดาห์, ฉบับวันพุธที่ ๒๑ กรกฎาคม ๒๕๕๓.

^๒ สว่าง เลิศฤทธิ์ "ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลาง ของประเทศไทย : หลักฐานจากลุ่มแม่น้ำป่าสัก ตอนล่างและที่สูงทางตะวันออก", เมืองโบราณ. ๒๕ (๒) : ๗๒ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๕๖.

ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักเช่นกัน ในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ได้พบร่องรอยของชุมชนโบราณในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหลายแห่ง ตามบริเวณที่ลาดเชิงเขาและบริเวณที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ ตั้งแต่

ลูกปัดแก้วและหินพบในพื้นที่อำเภอ
ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

Glass and stone beads found in the
Si Thep District area, Petchabun
Province.

เขตจังหวัดสระบุรี ลพบุรี เรื่อยขึ้นไปจนถึงนครสวรรค์ และเพชรบูรณ์ แหล่งโบราณคดีที่พบมักเป็นเนินดินฝังศพ (burial site) โดยพบหลักฐานทางโบราณคดี เช่นโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ ที่ทำด้วยโลหะ (สำริดและเหล็ก) แก้ว และหิน เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องประดับประเภทลูกปัดที่ทำด้วยแก้วและหินมีค่าที่พบเป็นจำนวนมาก ในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทำให้แหล่งโบราณคดีเหล่านี้มักถูกลักลอบขุดเพื่อหาลูกปัดที่กำลังเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในหมู่นักสะสมลูกปัดโบราณ โบราณวัตถุประเภทลูกปัดนี้นับเป็นหลักฐานสำคัญประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อกับชุมชนภายนอก โดยทั่วไปแล้วนักวิชาการมีความเห็นว่าลูกปัดเหล่านี้นำเข้าจากอินเดีย แต่ผลการวิเคราะห์ลูกปัดแก้วและลูกปัดหินกึ่งอัญมณีจากแหล่งโบราณคดียุคเหล็กในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือแสดงว่าอาจจะมาจากแหล่งผลิตอื่น ๆ ที่ไม่ใช่

อินเดียเท่านั้น เช่น อาจมาจากศรีลังกา เป็นต้น^๑

หลักฐานทางโบราณคดีอีกประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นการติดต่อกับชุมชนภายนอกในช่วงเวลานั้น ได้แก่ เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากโลหะ นักวิชาการสันนิษฐานว่าโบราณวัตถุเหล่านี้ที่พบในพื้นที่จังหวัดลพบุรี เช่น เบ้าหลอมโลหะจากแหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว คำบลห้วยขุนราม อำเภอพัฒนานิคม และตะกรันหรือซี่แร่ (slag) จากเมืองชัยจำป๋อ อำเภอท่าหลวง ชี้ให้เห็นว่าการผลิตเครื่องมือโลหะอาจจะทำที่แหล่งโบราณคดีเหล่านี้ แต่วัตถุคืบหน้าจะได้มาจากการแลกเปลี่ยน

เครื่องมือเครื่องใช้สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ทำจากโลหะ
Prehistoric metal utensils.

^๑ สว่าง เลิศฤทธิ. เรื่องเดิม. หน้า ๘๒.

กับชุมชนที่ผลิตก้อนโลหะ (ingot) ระดับอุตสาหกรรม จากพื้นที่ในเขตเขาวงพระจันทร์ ใกล้กับตัวจังหวัดลพบุรี^๑

การศึกษาทางโบราณคดีในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก แสดงให้เห็นว่า มีการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนในเขตพื้นที่นี้และเขตที่ราบสูงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ หลักฐานทางโบราณคดีชี้ชัดว่าชุมชนแถบนี้ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว ผู้คนในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก มีการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกันทั้งในระดับชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง (intra - region) และระหว่างภูมิภาค (inter - region)^๒ และผลจากการติดต่อแลกเปลี่ยนทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมนี้อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง จนเกิดการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ แล้วพัฒนาเป็นสังคมแบบรัฐในสมัยหลัง การมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องของชุมชนโบราณในบริเวณนี้น่าจะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กับ

๑. เป็นบริเวณที่เป็นป่าเขาอุดมไปด้วยของป่าและแร่ธาตุ เช่น เหล็ก และทองแดง ซึ่งเป็นทรัพยากรที่จำเป็นแก่ทุกชุมชนทั้งภายในและภายนอกท้องถิ่น พบแหล่งชุมชนที่มีการถลุงเหล็กหลายแห่ง เช่น ที่บ้านพรหมหินใต้ ตำบลหลุมข้าว อำเภอโคกสำโรง และที่บ้านคัลลัง อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี ส่วนทองแดงนั้นพบแหล่งถลุงขนาดใหญ่เขตำบลท่าแค อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พรชัย สุจิตต์ ทำการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านคัลลัง พบว่าการถลุงเหล็กในชุมชนแห่งนี้มีมาแล้วราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑

๒. เป็นบริเวณที่นอกจากมีลักษณะเป็นดินแดนภายในให้แก่ชุมชนในที่ราบลุ่มแม่น้ำทางทิศตะวันตกแล้ว ยังเป็นเขตแดนที่ติดต่อไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน ซึ่งเป็นบริเวณที่เป็นบ้านเมืองและมีประชากรหนาแน่นที่สุด ความสัมพันธ์ของกลุ่มน้ำเจ้าพระยากับภาคอีสานจึงมีทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรม ในด้านเศรษฐกิจทั้งทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาอาจต้องการของป่าหรือของที่ไม่มีในท้องถิ่นโดยเฉพาะเกลือ อีสานเป็นแหล่งการทำเกลือที่ใหญ่ที่สุดในยุคนั้นมีร่องรอยมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน ส่วนทางอีสานเองก็ต้องการทรัพยากรบางอย่าง เช่น แร่ธาตุจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาหรือผ่านทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาเข้ามา ภาควิษณุมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ทำการสำรวจพบแหล่งถลุงโลหะตามชุมชนโบราณต่างๆ ในบริเวณแอ่งโคราชกว่า ๒๐๐ แห่ง ส่วนใหญ่น่าจะเป็นการถลุงเหล็ก.....^๓

^๑ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๘๑.

^๓ ศรัศักร วัลลิโภดม "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา", เมืองโบราณ. ๑๐ (๔) : ๑๑ - ๑๒ ; ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๗.

การศึกษาวิจัยทางโบราณคดีในปัจจุบันสามารถยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า ชุมชนในเขตที่ราบสูงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับชุมชนโบราณในกลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก คือชุมชนโบราณในบริเวณต้นลำน้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา และชุมชนในพื้นที่ตอนล่างของจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งจากการสำรวจเส้นทางโบราณพบว่าพื้นที่เหล่านี้มีเส้นทางเชื่อมต่อกันได้ ความสัมพันธ์ระหว่างสองภูมิภาคนี้ น่าจะดำเนินเรื่อยมาอย่างต่อเนื่อง หลักฐานทางโบราณคดีประเภทหนึ่งที่ใช้สนับสนุนแนวคิดนี้ได้คือ การแพร่กระจายของภาชนะดินเผาชินคินหนึ่งมีสีดำขัดมัน มีลายเส้นเป็นริ้ว ๆ วนเป็นแนว ส่วนใหญ่เป็นภาชนะประเภทชาม นักวิชาการเรียกภาชนะดินเผากลุ่มนี้ว่า ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ (Phimai Black) ที่มักจะพบอยู่ในชั้นดินทางวัฒนธรรมในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ยุคเหล็ก) และสืบเนื่องมาจนถึงยุคทวารวดี ซึ่งน่าจะมีอายุประมาณ ๒,๐๐๐ ปี ตามหลักฐานที่ได้มีการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบางแห่งในเขตพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท ในเขตอำเภอโนนสูง และแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอพิมาย เป็นต้น

ในพื้นที่ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักได้พบเศษชิ้นส่วนของภาชนะดินเผาแบบพิมายดำในบริเวณเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และเมืองชัยบาดาล อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี อันเป็นชุมชนโบราณที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์และพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมืองในสมัยทวารวดี เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังพบเศษภาชนะแบบพิมายดำที่เมืองพรหมทิน (แหล่งโบราณคดีบ้านพรหมทินใต้) ตำบลหลุมข้าว อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ซึ่งน่าจะนำมาจากเขาตักควายซึ่งเป็นแหล่งแร่เหล็กที่อยู่ใกล้ ๆ เมืองพรหมทินนั่นเอง ตัวเมืองพรหมทินนั้นเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำซึ่งเป็นต้นน้ำลพบุรีที่มีแหล่งต้นน้ำมาจากที่สูงในเขตอำเภอโคกสำโรงเชื่อมต่อกับเขตอำเภอชัยบาดาล ผ่านเขตอำเภอโคกสำโรงและอำเภอบ้านหมี่ ไปสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงกลายเป็นลำน้ำบางชัน ไหลผ่านวัดโคกและเขาสมอคอนไปยังหน้าเมืองลพบุรี ทั้งหมดนี้ล้วนยืนยันความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนมนุษย์ในแอ่งโคราชกับกลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก อย่างน้อยก็ต่อเนื่องเห็นได้ชัดมาจนถึงราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา^๑

จากการติดต่อกันระหว่างชุมชนโบราณในพื้นที่ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก กับชุมชนโบราณในที่ราบสูงโคราช ตั้งแต่ราว ๒,๐๐๐ ปีมาแล้วนั้น ในระยะต่อมาดินแดนลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักจึงได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมและทางการเมืองจากภูมิภาคดังกล่าว ที่มีหลักฐานอย่างชัดเจนคือในเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ เป็นต้นมา เป็นช่วงเวลาที่อิทธิพลวัฒนธรรมเนื่องในศาสนาฮินดูแพร่เข้ามาบริเวณนี้ มีการสร้างเทวสถาน รูปเคารพ และศิลปาจารึกภาษาสันสกฤต จากศิลปาจารึกที่ประกาศพระนามของพระเจ้าวรมันและพระเจ้าจิตรเสนว่าได้ทรงสร้างศิวลึงค์ไว้ ณ ดินแดนที่ทรงปราบปรามได้ ซึ่งพบตั้งแต่บริเวณปากแม่น้ำมูลในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และในกลุ่มน้ำมูล - ชี ทำให้ทราบว่าบรรดาบ้านเมืองในแอ่งโคราชเกือบทั้งหมดตกอยู่

^๑ ศรีสักร วัลลิโภคม "ลุ่มลพบุรี - ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถึงทวารวดีตอนต้น", เมืองโบราณ. ๒๒ (๒) : ๓๓ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๓๓.

พระสุริยเทพ

อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓
An image of Surya, circa
7th - 8th centuries AD.

พระกฤษณะโควรธนะ

ประติมากรรมที่มีอายุในช่วงเวลา
เดียวกันกับพระสุริยเทพและ
พระวิษณุ

A image of Krishna, a sculpture
contemporaneous to those of
Surya and Vishnu.

พระวิษณุ

An image of Vishnu.

ได้อิทธิพลการปกครองของกษัตริย์แห่งเมืองเศรษฐปุระ ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงในบริเวณที่เรียกว่า เมืองจำปาสักของประเทศไทยในปัจจุบัน รัฐนี้ในจดหมายเหตุจีนเรียกว่า เจิ้นลา หรือที่เรียกขานในหมู่นักวิชาการไทยว่า เจนละ ซึ่งในสมัยหลัง ได้เคลื่อนลงไปปราบปรามและยึดรัฐฟูนัน ที่อยู่บริเวณปากแม่น้ำโขง แล้วสร้างศูนย์การปกครองขึ้นใหม่ในบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบเขมรจนกลายเป็นอาณาจักรกัมพูชาต่อมา^๑

สำหรับเมืองศรีเทพ จากหลักฐานทางโบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ เช่น จารึกบ้านวังไผ่ อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางเครือญาติของกษัตริย์เขมรผู้มีพระนามว่าพระเจ้าปดิวินทรวรมัน กับกษัตริย์ผู้ครองเมืองศรีเทพ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับพระเจ้าอวรมันด้วยเช่นกัน ถึงแม้ว่าปัจจุบันยังไม่สามารถสรุปได้อย่างแน่นอนว่ากษัตริย์ผู้ครองเมืองศรีเทพที่กล่าวถึงนั้นเป็นกษัตริย์พระองค์ใด และมีความเกี่ยวข้องกันอย่างไรกับพระเจ้าอวรมัน แต่หลักฐานชิ้นนี้สอดคล้องกับเทวรูปในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า ได้แก่ พระสุริยเทพ (พระอาทิตย์) พระกฤษณะโควรธนะ และพระนารายณ์หรือพระวิษณุ ที่พบในเมืองศรีเทพ ซึ่งศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓^๒ และมีรูปแบบทางศิลปกรรมที่มีเอกลักษณ์ จึงมีนักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าเทวรูปกลุ่มนี้ได้รับอิทธิพลมาจากเจนละหรือเขมรก่อนเมืองพระนคร

^๑ ศรีศักร วัลลิโภคม "การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย", เมืองโบราณ. ๑๐ (๒): ๑๑; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗.

^๒ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๖ (๑): ๑๑; ตุลาคม - พฤศจิกายน ๒๕๒๒.

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ อิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ได้แพร่มาสู่ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักเช่นกัน ก่อให้เกิดพัฒนาการทางสังคมและการเมืองของชุมชน คือ การเกิดของชุมชนเมืองที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ เป็นสิ่งที่กำหนดขอบเขตความสำคัญของตำแหน่งที่เป็นชุมชนในระดับเมืองและนครที่เป็นศูนย์กลางในการปกครองของท้องถิ่น และใช้คูเมืองหรือคูน้ำในการระบายน้ำ ชักน้ำเข้ามาใช้ในชุมชน และกักน้ำไว้ในยามขาดแคลน เพราะฉะนั้นคูน้ำและคันดินรวมทั้งสระน้ำจึงเป็นสิ่งก่อสร้างทางสาธารณะที่จำเป็นของชุมชน ต้องใช้กำลังคนจำนวนมากในการดำเนินการ ซึ่งนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงจำนวนประชากรแล้ว ยังสามารถแสดงให้เห็นว่าสังคมหรือชุมชนนั้น ๆ มีการจัดรูปแบบการปกครองและการบริหารที่เป็นระเบียบ และมีโครงสร้างที่ซับซ้อน

ปราสาทนางผมหอม อำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี
ที่มา : สำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี

Prang Nang Phom Hom monument, Chaibadan District, Lopburi Province.

Source : The 4th Regional Office of Fine Arts, Lopburi.

ปราสาทแขก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี
ที่มา : สำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี

Prang Khaek monument, Muang District, Lopburi Province.

Source : The 4th Regional Office of Fine Arts.

ในช่วงปลายวัฒนธรรมทวารวดี ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมขอม หรือเขมรโบราณอีกระลอกหนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ เป็นต้นมา มีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมตามชุมชนหรือเมืองโบราณต่าง ๆ ในช่วงเวลานั้น เห็นได้จากมีการสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุภายใต้ศาสนาฮินดูที่เป็นศิลปะแบบลพบุรีอันได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมขอมอย่างแพร่หลาย ศาสนสถานที่สำคัญได้แก่อาคารประเภทเทวาลัย เช่น ปราสาทนางผมหอมในเขตอำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี ปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องในเมืองศรีเทพ ปราสาทแขกที่เมืองลพบุรี เป็นต้น โบราณสถานเหล่านี้มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖^๑

^๑ ศรีศักร วัลลิโภคม "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา", เมืองโบราณ. ๑๐ (๔) : ๑๓ ; ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๗.

อาจอธิบายพัฒนาการของชุมชนในแถบลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักได้ว่า สิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการรวมตัวของกลุ่มชนจนพัฒนาขึ้นเป็นเมืองหรือรัฐตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยประวัติศาสตร์นั้นคือ การติดต่อค้าขายกับชุมชนภายนอก ทั้งในภูมิภาคเดียวกันและภูมิภาคที่อยู่ห่างไกลออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอารยธรรมแหล่งใหญ่ของเอเชีย คือ อารยธรรมอินเดีย แหล่งโบราณคดีในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายซึ่งส่วนใหญ่เป็นแหล่งฝังศพได้ลดน้อยลงตามลำดับ เพราะชุมชนเหล่านี้รับเอาประเพณีการเผาศพตามแบบวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาแทน บริเวณที่เป็นป่าช้าหรือเนินดินฝังศพแต่เดิมถูกเปลี่ยนมาเป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาหรือศาสนาฮินดูอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยมีการสร้างสิ่งก่อสร้างขึ้น ซึ่งอาจเป็นสถูปเจดีย์ อาคารสำหรับประดิษฐานรูปเคารพ หรือสถานที่เพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

ในส่วนที่เป็นชุมชนระดับเมืองนั้น มีการขุดคูน้ำและถมเป็นคันดินล้อมรอบเมือง เพื่อใช้ในการกำหนดขอบเขต ใช้กักเก็บน้ำสำหรับการอุปโภค - บริโภค หรือใช้สำหรับการป้องกันศัตรูผู้รุกราน โดยรูปร่างของเมืองมักเป็นรูปคล้ายวงกลมหรือสี่เหลี่ยมมุมมน เนื่องจากง่ายต่อการขุดและเป็นการปรับให้เข้ากับสภาพพื้นที่ซึ่งไม่มีกฎเกณฑ์ คติหรือแบบแผนที่ตายตัว และลักษณะที่พบบ่อยคือคูน้ำคันดินที่แบ่งออกเป็นสองตอน คือตอนในและตอนนอก ซึ่งพบหลายแห่งในแอ่งโคราช โดยเฉพาะที่บ้านตาทอง จังหวัดยโสธร ส่วนในเขตภาคกลางพบที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองบน เมืองทัพชุมพล เมืองดงแม่นางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ และเมืองบึงคอกช้าง จังหวัดอุทัยธานี เป็นต้น^๑ โดยเชื่อว่าลักษณะเมืองสองตอนนี้เกิดจากการขยายพื้นที่เมืองออกไปทางด้านใดด้านหนึ่ง และขุดคูน้ำและคันดินล้อมรอบเช่นกัน

ลักษณะของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพดังเช่นการขุดคูน้ำและคันดินล้อมรอบ และมีความสลับซับซ้อนทางสังคม ตลอดจนมีการขยายตัวไปในที่ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า ในประการแรกต้องมีการปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และประการที่สองมีจำนวนประชากรหนาแน่นขึ้น ดังเห็นได้จากการแพร่กระจายของชุมชนทั้งที่มีคูน้ำและไม่มีคูน้ำล้อมรอบไปตามพื้นที่ต่าง ๆ และสิ่งสำคัญอันเป็นผลเนื่องมาจากเหตุทั้งสองประการที่กล่าวมานี้ก็คือลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงลำดับความสำคัญของชุมชนขึ้น (hierarchical order) คือชุมชนบางชุมชนมีการขยายตัวใหญ่โต บางแห่งมีคันดินเชื่อมโยงไปยังชุมชนที่มีคูน้ำและไม่มีคูน้ำที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง^๒ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์และการสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงระหว่างเมืองในกลุ่มหรือในภูมิภาคเดียวกัน

^๑ ศรัศักร วัลลิโภคม "ลุ่มลพบุรี - ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถึงทวารวดีตอนต้น", เมืองโบราณ. ๒๒ (๒) : ๓๘ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๓๓.

^๒ ศรัศักร วัลลิโภคม "การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย", เมืองโบราณ. ๓๐ (๒) : ๘ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗.

ปัจจัยที่สนับสนุนการก่อตั้งเมืองศรีเทพ

ประเด็นที่น่าสนใจประเด็นหนึ่งสำหรับเมืองศรีเทพ คือ เพราะเหตุใดเมืองศรีเทพจึงได้กำเนิดขึ้นและเจริญรุ่งเรืองอยู่ถึงราว ๘๐๐ ปี ทั้งนี้หากนำแนวคิดเกี่ยวกับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยต้นประวัติศาสตร์ ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้านี้มาพิจารณาแล้ว ในพื้นที่นี้มีลักษณะของชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดิมต่อเนื่องกันมาหลายชั่วอายุคนและหลายกลุ่ม ตั้งแต่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งต่อมาในภายหลังได้มีการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น โดยเลือกพื้นที่การตั้งถิ่นฐานเชิงยุทธวิธีมากกว่าที่จะเลือกตามลักษณะที่กำหนดโดยสภาพภูมิศาสตร์ เช่น การเลือกพื้นที่ที่อยู่ระหว่างเส้นทางของการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายทางไกลระหว่างชุมชน ซึ่งอาจมีปัจจัยด้านอื่นมาสนับสนุน เช่น มีแหล่งทรัพยากรมากพอที่จะใช้ประโยชน์ในการดำรงชีพของชุมชนและเชิงการค้า และอยู่ในชัยภูมิที่สามารถป้องกันผู้รุกรานได้ โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านอื่นน้อยกว่า เช่น ความไม่สะดวกในการเดินทางติดต่อกันโดยทางน้ำ ซึ่งเชื่อว่าเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของคนในสมัยนั้น แต่ก็สามารถใช้เส้นทางบกทดแทนได้^๑

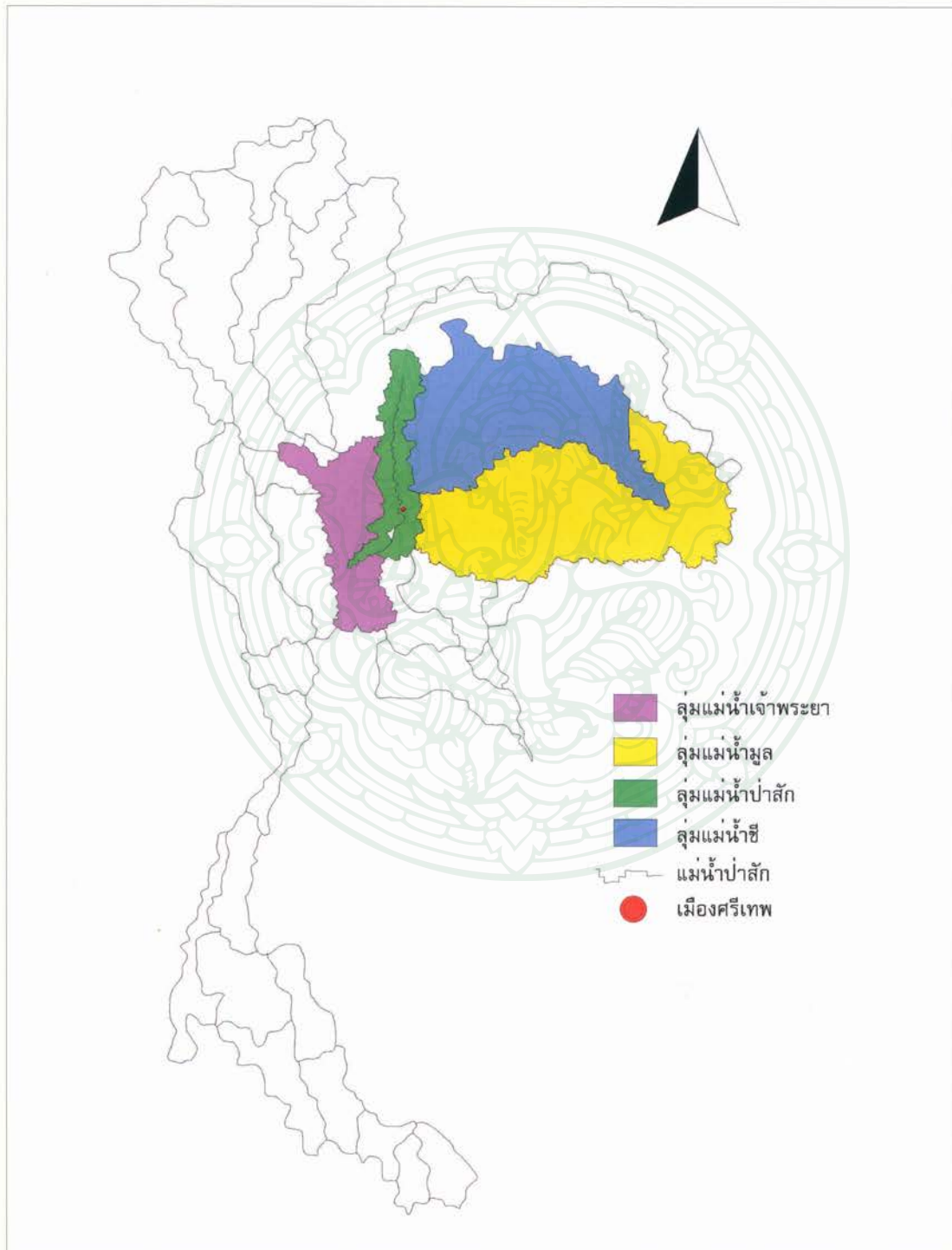
สำหรับปัจจัยที่สนับสนุนให้คนในสมัยโบราณเลือกที่จะสร้างเมืองศรีเทพในทำเลที่ตั้งนั้น เชื่อว่าเป็นไปตามแนวคิดที่กล่าวไว้ข้างต้น โดยจะนำประเด็นที่สำคัญมาอธิบายในลำดับต่อไป

ภูมิประเทศที่เหมาะสม

การเลือกทำเลที่ตั้งเมืองต้องอาศัยภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยเป็นประการสำคัญ โดยต้องอยู่ในพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ และต้องปลอดภัยจากอุทกภัย ลักษณะภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักส่วนใหญ่เป็นพื้นที่สูงมีทั้งที่ราบรูปพัด (fan) และที่ราบขั้นบันได (terrace) ที่มีทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นต่ำ ทางตะวันตกมีพื้นที่แผ่กระจายต่อเนื่องกับที่ราบสูงโคราช บริเวณดังกล่าวนี้มีทั้งเนินเขาและภูเขาสลับซับซ้อนจนมีลักษณะเป็นเหมือนหุบเขาอยู่ในตัวเอง แบ่งออกได้เป็น ๒ บริเวณ คือบริเวณภายในหุบเขาเพชรบูรณ์ อันเป็นที่ซึ่งลำน้ำป่าสักไหลมาหล่อเลี้ยงจากเหนือจรดใต้ ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดเพชรบูรณ์ และส่วนตะวันออกของจังหวัดลพบุรี และบริเวณที่สูงทางภาคตะวันตกที่อยู่นอกหุบเขาและลาดลงสู่บริเวณที่ราบน้ำท่วมถึงที่มีลำน้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน ซึ่งมีลำน้ำลพบุรีและสาขาหล่อเลี้ยง^๒

^๑ สว่าง เลิศฤทธิ "ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลาง ของประเทศไทย : หลักฐานจากลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างและที่สูงทางตะวันออก", เมืองโบราณ. ๒๔(๒) : ๘๑ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๖.

^๒ ศรีศักร วัลลิโภดม "ลุ่มลพบุรี - ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถึงทวารวดีตอนต้น", เมืองโบราณ. ๒๒ (๒) : ๒๗ ; เมษายน - มิถุนายน ๒๕๓๓.

แผนที่แสดงตำแหน่งแม่น้ำป่าสักและลุ่มน้ำสำคัญ
 Map showing Pa Sak River and major river valleys.

บรรดาภูเขาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักนี้มีความแตกต่างกันคือ ภูเขาที่อยู่บริเวณด้านในมีลักษณะเป็นเทือกเขาหินทรายที่กั้นและยกบริเวณที่ราบสูงโคราชออกจากภาคกลาง แต่บรรดาภูเขาที่อยู่ทางด้านนอกหรือทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำป่าสักนั้นไม่จับกลุ่มกันเป็นเทือก แต่เป็นหย่อม ๆ ที่มีช่องเขาผ่านเข้าไปในลุ่มน้ำป่าสักได้จนกระทั่งถึงเขตจังหวัดสระบุรีและนครนายกกลายเป็นเทือกเขาคงพญาเย็นที่ไปต่อกับเทือกเขาพนมดงรักในเขตจังหวัดปราจีนบุรี^๑

บรรดาภูเขาทางด้านตะวันตกของลำน้ำป่าสัก รวมทั้งเทือกเขาคงพญาเย็นล้วนเป็นภูเขาหินปูนและซึ่งหลายแห่งมีแร่ธาตุโดยเฉพาะอย่างยิ่งแร่เหล็กและทองแดงเป็นจำนวนมาก จึงนับเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญกับมนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา โดยเฉพาะเขตจังหวัดลพบุรีไปจนถึงนครสวรรค์นั้นมักพบภูเขาที่อุดมไปด้วยแร่ธาตุเหล่านี้มากกว่าที่อื่น ๆ^๒

จากสภาพภูมิประเทศดังกล่าวข้างต้น ทำให้พื้นที่บริเวณตอนล่าง และทางตะวันออกของจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มลุ่มน้ำป่าสักตอนล่าง เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่เหมาะสมในการตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัย เพราะมีลักษณะเป็นที่ราบสลับเนินเขาและภูเขา มีลำน้ำไหลผ่าน มีทั้งพื้นที่ราบที่ปลอดภัยจากน้ำท่วมและพื้นที่ราบที่รับน้ำหลากในฤดูฝนทำให้พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สามารถทำการเกษตรได้ดี และยังสามารถใช้เส้นทางน้ำผสมผสานกับเส้นทางบกในการคมนาคมติดต่อระหว่างกัน

คงจะเห็นได้จากบริเวณที่ตั้งของเมืองศรีเทพ ที่อยู่ในพื้นที่สูง น้ำท่วมไม่ถึง มีพื้นที่ราบที่สามารถปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์พอเพียง สามารถเดินทางติดต่อโดยใช้แม่น้ำป่าสักและเส้นทางบกและอยู่ในตำแหน่งที่สามารถกักเก็บน้ำที่ไหลจากเทือกเขามาสูบน้ำป่าสักไว้ใช้อุปโภค - บริโภคภายในเมืองได้ นอกจากนี้ยังอยู่ไม่ไกลจากแนวเทือกเขาที่สามารถหาของป่าและล่าสัตว์มาเป็นอาหาร การสำรวจพื้นที่และการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ พบว่าได้มีการทำคันดินกั้นน้ำเพื่อให้ น้ำไหลเข้าสู่คูเมืองศรีเทพในทางทิศตะวันออกและทิศเหนือ ถึงแม้ว่าหลักฐานเหล่านี้จะถูกทำลายไปแล้วในปัจจุบันเนื่องจากการปรับพื้นที่เพื่อการเกษตรและการสร้างถนน

ด้วยความเหมาะสมของทำเลที่ตั้งในด้านการดำรงชีพ ทำให้บริเวณนี้มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา แท้จริงแล้วในพื้นที่ใกล้เคียงเมืองศรีเทพในรัศมี ๑๕ กิโลเมตร มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นจำนวนมาก แต่มีเพียงชุมชนในพื้นที่เมืองศรีเทพเท่านั้นที่พัฒนาต่อมาเป็นเมืองในสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้น เนื่องจากมีทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมที่สุด และเมื่อเข้าสู่ยุคที่มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกที่ห่างไกลออกไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่อยู่ในแอ่งโคราช ทำให้ปัจจัยด้านเส้นทางการเดินทางเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นจากการสำรวจพบว่าตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพอยู่ในจุดที่สามารถเดินทางติดต่อไปยังภูมิภาคอื่นได้โดยสะดวก โดยจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

^๑ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

^๒ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เนื่องจากการมีภูมิประเทศที่เหมาะสมกับการอยู่อาศัย ในบริเวณลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักก่อนหน้าการก่อตั้งเมืองศรีเทพ จึงมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ค่อนข้างหนาแน่นตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนกระทั่งได้พัฒนาเป็นเมืองหรือรัฐในสมัยทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ชุมชนในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบลอนลูกคลื่นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตภาคกลาง มีแม่น้ำลพบุรีและลำน้ำสาขาตลอดจนแม่น้ำป่าสักและลำน้ำสายสั้น ๆ มากมายหล่อเลี้ยง สลับกับกลุ่มเทือกเขาและภูเขาที่มีทรัพยากรธรรมชาติ เช่น แร่ทองแดง แร่ตะกั่ว และแร่เหล็ก อันเป็นพื้นฐานของความเจริญทางสังคมของผู้คนในสมัยนั้น ทำให้เขตลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักเป็นพื้นที่ซึ่งอยู่ในเส้นทางคมนาคมที่เป็นเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือการค้าขาย มีการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่ห่างไกล ทั้งในเขตดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันและแหล่งอารยธรรมที่อยู่ห่างไกลออกไป^๑ มีหลักฐานการพบเครื่องประดับประเภทลูกปัดหินและรัตนชาติ เช่น การ์เนเลียนและอาร์เกต ที่น่าจะเป็นสินค้าที่นำมาจากอินเดียหรือศรีลังกา ในแหล่งฝังศพของผู้คนในสมัยนั้นที่มีอายุประมาณ ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา หรือแม้กระทั่งพบกลองมโหระทึกสำริดที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อค้าขายที่มีเครือข่ายเชื่อมโยงไปสู่จีนตอนใต้หรือเวียดนาม จนเมื่อราว ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ชุมชนต่าง ๆ ในเขตนี้ทวีความหนาแน่นขึ้นจนน่าจะเริ่มมีการจัดระเบียบสังคมขนาดใหญ่ในระดับเมืองหรือรัฐแรกเริ่ม ก่อนที่จะมีการรับพุทธศาสนาและสร้างบูรณาการให้มีการนับถือศาสนา ภาษา และศิลปวิทยาการในรูปแบบเดียวกัน จนกลายเป็นเมืองและนครรัฐในที่สุด^๒

ลูกปัดโบราณที่พบตามแหล่งโบราณคดี
สมัยก่อนประวัติศาสตร์และต้นสมัยประวัติศาสตร์
Ancient beads uncovered from late prehistoric
and early historic sites.

^๑ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ "ถมอรัทน์ เขาคักคี่สิทธิของเมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๒๕(๓): ๒๕; กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๕๒.

^๒ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. เรื่องเดิม. หน้า ๒๕.

โครงกระดูกมนุษย์ที่พบจากแหล่งฝังศพ
ในพื้นที่อำเภอศรีเทพ

Prehistoric human skeletons
excavated from burial sites in
Si Thep District.

ในเมืองศรีเทพและบริเวณใกล้เคียงพบหลักฐานแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่ชี้ให้เห็นว่ามีกลุ่มชนที่มีรากฐานทางวัฒนธรรมที่มั่นคงอาศัยอยู่แล้วก่อนการเข้ามาของวัฒนธรรมทวารวดี จากการขุดค้นภายในเมืองศรีเทพที่พบโครงกระดูกมนุษย์ฝังอยู่ในเนินดินที่มีโบราณสถานในสมัยต่อมาสร้างอยู่ สิ่งของที่ฝังร่วมกับโครงกระดูกเหล่านั้น ได้แก่ ภาชนะดินเผา เครื่องประดับสำริด เครื่องมือเหล็ก ลูกปัดหินอาร์เกตและคาร์เนเลียน และลูกปัดแก้ว

นอกจากนี้ การขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านหนองแดง ตำบลสระกรวด นอกเมืองศรีเทพห่างไปทางตะวันตกเฉียงใต้ราว ๑๒ กิโลเมตร และการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุที่แหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาแร้ว ริมแม่น้ำป่าสักใกล้เมืองศรีเทพ พบว่าเป็นแหล่งฝังศพที่มีรูปแบบเดียวกับการฝังศพทั่วไป สิ่งของเครื่องใช้ที่อุทิศให้ศพ ได้แก่ ภาชนะดินเผา เครื่องมือเหล็ก เครื่องมือสำริด และเครื่องประดับประเภทลูกปัดแก้วและหิน เป็นต้น

โบราณวัตถุจากแหล่งโบราณคดีบ้านวังขาม
Artifacts from Ban Wang Khaam archaeological site.

นอกจากแหล่งโบราณคดีข้างต้น จากการสำรวจในพื้นที่ใกล้เคียงเมืองศรีเทพ ในรัศมีประมาณ ๑๕ กิโลเมตร ยังพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ที่มีอายุประมาณ ๑,๕๐๐ - ๒,๐๐๐ ปี อีกหลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านวังขาม ซึ่งพบลูกปัดเป็นจำนวนมาก และแหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาแร้ว เป็นแหล่งฝังศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายอีกแห่งหนึ่งที่พบในพื้นที่อำเภอศรีเทพ เป็นต้น ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพเหล่านี้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงยุคโลหะตอนปลาย หรืออยู่ในสังคมเกษตรกรรมที่มีการใช้เครื่องมือเหล็กแล้ว เป็นช่วงเวลาสุดท้ายก่อนการเข้าสู่สังคมแบบรัฐสมัยทวารวดีในเวลาต่อมา โดยจะเห็นได้ว่าชุมชนโบราณที่อยู่บริเวณเมืองศรีเทพมีความเป็นปึกแผ่นและมั่นคงที่สุดในบริเวณนี้ จึงสามารถพัฒนาขึ้นเป็นเมืองขนาดใหญ่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี ในขณะที่ชุมชนอื่น ๆ ได้เสื่อมสลายไป หรืออาจอพยพเคลื่อนย้ายไปอยู่รวมกันที่เมืองศรีเทพ อันเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมกับการอยู่อาศัยและการติดต่อค้าขายกับชุมชนภายนอกมากกว่า

โบราณวัตถุจากแหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาแร้ว
Artifacts from Ban Kud Ta Raew archaeological site.

นอกจากนี้ในระยะทางห่างออกไปยังมีแหล่งโบราณคดีสำคัญอีกหลายแห่งในลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ที่อยู่ใกล้เคียงกับเขตศรีเทพ เช่น กลุ่มชนโบราณในเขตอำเภอโคกเจริญ บ้านยางโตน และสระโบสถ์ ในบริเวณพื้นที่สูงทางตะวันตกเฉียงใต้ของเขาดมอร์ตัน ซึ่งมีการอยู่อาศัยมาก่อนอย่างหนาแน่นและยาวนานกว่าชุมชนในเขตศรีเทพและลุ่มป่าสัก ส่วนทางด้านทิศใต้ในเขตเขาหางตลาด เขาสมโภชน์ ในอำเภอย้ายบาคาล เรื่อยไปจนถึงบ้านวังก้านเหลืองซึ่งอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ก็มีชุมชนที่มีอายุร่วมสมัยและความคล้ายคลึงกับชุมชนก่อนเมืองศรีเทพอยู่หลายแห่ง และบางแห่งเห็นได้ชัดว่าเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในชุมชนโดยรับอิทธิพลบางอย่างจากพุทธศาสนาอยู่ในช่วงยุคสมัยที่แรกรับวัฒนธรรมแบบทวารวดี^๑

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าศรีเทพเป็นชุมชนที่อยู่ชายขอบของลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ซึ่งมีสันเขาลวกและเทือกเขาพังเหยกั้นระหว่างขอบที่ราบยกตัวของที่ราบสูงโคราช และพื้นที่ที่ราบลอนลูกคลื่นของภาคกลาง อันเป็นรอยต่อระหว่างเขตอารยธรรมสองแห่ง นั่นคือ แอ่งที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งรวมเอาเขตวัฒนธรรมในแอ่งโคราชและแอ่งสกลนครไว้ด้วยกัน และเขตที่ราบลอนลูกคลื่นในภาคกลาง ซึ่งชุมชนทั้งสองเขตนี้มีปฏิสัมพันธ์กันมาตั้งแต่ระยะแรกเริ่ม จนเมื่อเข้าสู่ยุคสมัยของการรับพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู มีหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่แสดงถึงการติดต่อระหว่างสองภูมิภาค เช่น สิ่งของเครื่องใช้เนื่องในพิธีกรรมการฝังศพ เช่น ภาชนะดินเผา เครื่องมือโลหะ และเครื่องประดับที่ทำด้วยแก้วและหิน เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบวัตถุที่บ่งชี้การใช้การผลิตโลหะประเภทสำริดและเหล็ก ตลอดจนหลักฐานทางด้านจารึกที่พบในสมัยหลัง ด้วยเหตุนี้ศรีเทพจึงเป็นชุมชนในเส้นทางการเดินทางระหว่างสองเขตวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นต้นมาจนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์

^๑ วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ. เรื่องเดิม. หน้า ๒๖.

เส้นทางการติดต่อกับชุมชนภายนอก

ในประเด็นเรื่องความเจริญของเมืองศรีเทพในฐานะศูนย์กลางเครือข่ายการแลกเปลี่ยนสินค้าและวัฒนธรรม จำเป็นต้องพิจารณาเส้นทางการเดินทางติดต่อระหว่างภูมิภาคที่ผ่านมาถึงเมืองศรีเทพ จากลักษณะทางภูมิศาสตร์ในแถบนี้ พบว่าเมืองโบราณศรีเทพตั้งอยู่ในทำเลที่เปรียบเสมือนประตูระหว่างดินแดนด้านทิศตะวันออกของที่ราบลุ่มภาคกลางและที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เมืองโบราณศรีเทพน่าจะได้รับอิทธิพลทางศาสนาและวัฒนธรรมมาจากที่ราบภาคกลางและที่ราบสูงโคราช นอกจากนี้ ยังทำให้มีการติดต่อและการเดินทางของผู้คนในเมืองศรีเทพโบราณกับผู้คนในดินแดนต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมาโดยตลอด นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่าสภาพที่ตั้งของเมืองศรีเทพบ่งบอกให้ทราบว่าเมืองโบราณแห่งนี้ เป็นเมืองปากทางบนคงพญากลางแห่งเดียวที่คลุมลุ่มน้ำป่าสักอันเป็นแหล่งรับและส่งต่อวัฒนธรรมระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับภาคกลางที่มีเทือกเขาเพชรบูรณ์ขวางกั้นอยู่ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๕^๑ นอกจากนี้ พื้นที่บริเวณเมืองศรีเทพยังสามารถติดต่อกับเส้นทางทะเลได้อีกด้วย

ธิดา สาระยา^๒ ได้เสนอความเห็นว่ พื้นที่แถบลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างสามารถติดต่อกับชุมชนภายนอกทางทะเลได้ ๒ ทางคือ ทางลำน้ำเจ้าพระยา ผ่านเข้าเขตจังหวัดนครสวรรค์ ที่อำเภอท่าตะโก สู่อำเภอชัยบาดาล ผ่านช่องเขาเพชรบูรณ์ เข้าเขตลุ่มน้ำป่าสัก หรือจากลำน้ำเจ้าพระยาผ่านจังหวัดลพบุรี สู่อำเภอชัยบาดาล แล้วไปตามแนวทางเดียวกัน อีกสายหนึ่งเริ่มจากฝั่งทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเข้าจังหวัดปราจีนบุรี ภูบึงทรัพย์บุรี ข้ามช่องเขาเข้าเขตอำเภอบึงทองชัย สู่อำเภอแม่เปินน้ำมูล ข้ามทิวเขาเพชรบูรณ์ เข้าสู่ลุ่มน้ำป่าสัก นอกจากนี้ลุ่มน้ำป่าสักยังติดต่อกับลุ่มน้ำโขงผ่านลุ่มน้ำมูล โดยอาศัยลำเชียงไกรแล้วออกตามช่องเขาจังหวัดบุรีรัมย์สู่กัมพูชาและหรืออาจผ่านลุ่มน้ำชีเข้าสู่ลุ่มน้ำโขงได้อีกด้วย

หากพิจารณาคำหาแห่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพ เทือกเขาที่กั้นระหว่างพื้นที่ลุ่มน้ำป่าสักกับที่ราบสูงโคราช คือ เทือกเขาพังเหยที่มีความยาวจากทิศเหนือลงมาทางด้านทิศใต้ตั้งแต่จังหวัดเพชรบูรณ์จนถึงจังหวัดนครราชสีมา ดังนั้นเส้นทางคมนาคมตามช่องเขาของเทือกเขาพังเหยนับว่าเป็นเส้นทางที่สำคัญสำหรับการข้ามผ่านจากพื้นที่ฝั่งหนึ่งของเทือกเขา โดยเฉพาะการเดินทางไปมาระหว่างพื้นที่ภาคกลางกับพื้นที่อื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ช่องเขาที่เหมาะสมต่อการเดินข้ามผ่านได้สะดวกกว่าช่องอื่น ๆ ๓ ช่องคือ ช่องทางปากช่อง ช่องทางแนวถนนสุรนารายณ์ และ

^๑ ธิดา สาระยา. รัฐบาลในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. ๒๕๑๗. หน้า ๑๔๘.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๑๓๕.

ช่องสระมม ซึ่งมีค่านักกัศว์ของกรมปศุสัตว์ตั้งอยู่ สำหรับกักกัศว์ที่ต้อนมาจากภาคอีสาน ซึ่งเดินเลียบลำน้ำสนธิ เพื่อเข้าสู่ดินแดนที่ราบลุ่มภาคกลาง

ข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ มีการกล่าวถึงการใช้ช่องเขาเหล่านี้ในสมัยคนโกสินทร์ว่าเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกันระหว่างผู้คนในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวอย่างเช่นบันทึกของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวไว้ว่า จะต้องเดินทางผ่านช่องเขา ชื่อ "เขาเขื่อน" ที่กันตลอดแนวเขตตั้งแต่ทางเหนือของจังหวัดชัยภูมิมาทางทิศตะวันตกถึงทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดนครราชสีมา "เขาเขื่อน" เป็นภูเขาหินปูนที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดงดิบอยู่หลายแห่ง เช่น ดงพระยาไฟ ดงพระยากลาง ดงอีจาน เป็นต้น^๑

ในปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๕๒ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ดำเนินโครงการสำรวจเส้นทางโบราณผ่านเทือกเขาเพชรบูรณ์จากเมืองศรีเทพไปยังที่ราบสูงโคราช โดยการจ้างภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรให้เป็นผู้สำรวจ ผลจากการสำรวจสามารถสรุปข้อมูลพื้นฐานของช่องทางติดต่อระหว่างที่ราบภาคกลางกับที่ราบสูงโคราช โดยมีเมืองโบราณศรีเทพเป็นจุดเชื่อมโยง ได้ดังนี้

๑. ช่องอำเภอวิเชียรบุรี - อำเภอกักคี่ชุมพล - อำเภอหนองบัวแดง เป็นช่องเขาที่มีที่ราบขนาดใหญ่ สะดวกในการเดินทาง แต่ค่อนข้างไกลจากเมืองศรีเทพ ทางฝั่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเมืองโบราณที่น่าสนใจเมืองหนึ่งคือเมืองโนนงิ้ว

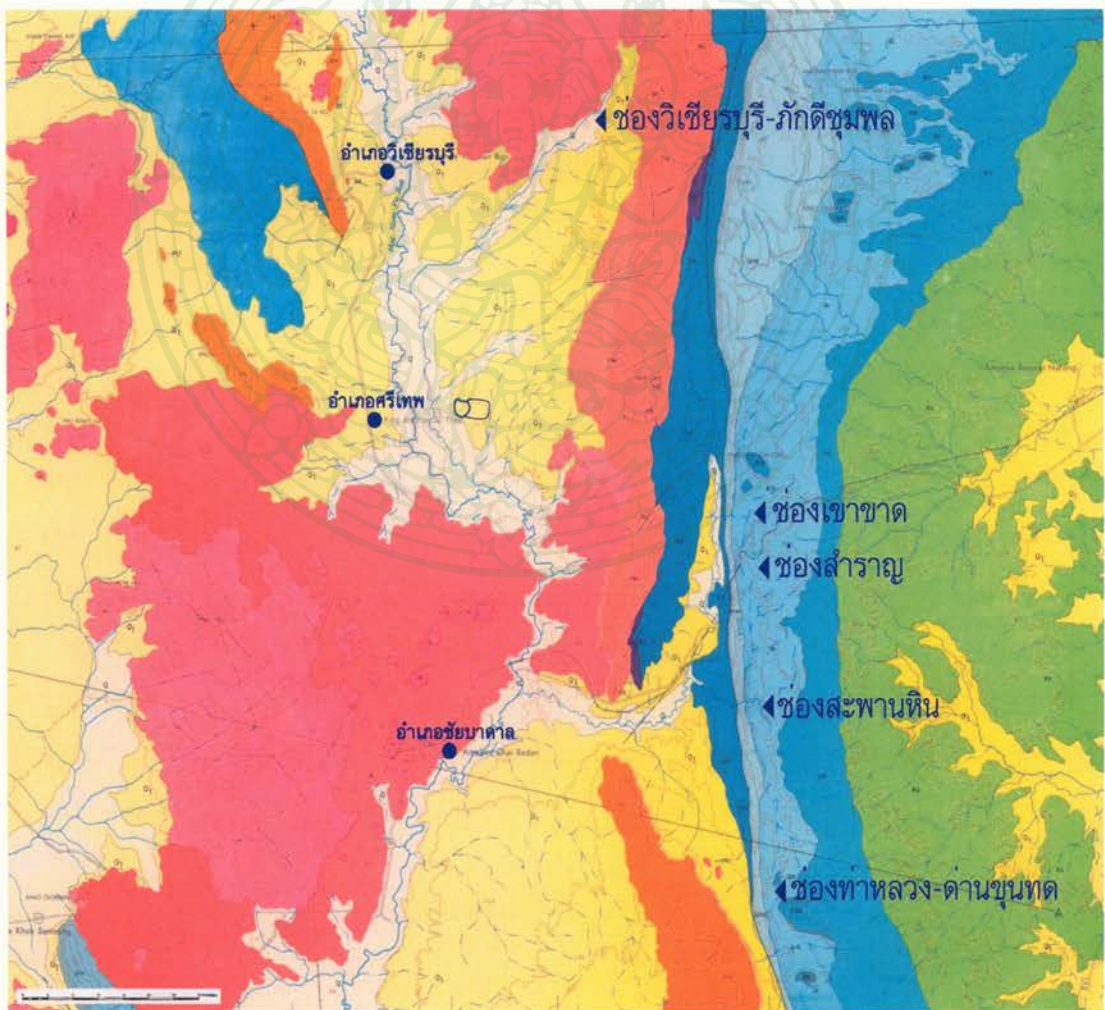
๒. ช่องเขาขาด และช่องผู้ใหญ่นาค ระยะทางจากเมืองศรีเทพถึงช่องเขาขาด ประมาณ ๓๕ กิโลเมตร เป็นช่องทางที่ใกล้เมืองศรีเทพมากที่สุด จากการสำรวจพบแหล่งโบราณคดีทางฝั่งที่ราบภาคกลาง (จากเมืองศรีเทพถึงบริเวณช่องเขา) จำนวนมาก มีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงสมัยประวัติศาสตร์ (ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณ) ที่สัมพันธ์กับเมืองศรีเทพ เช่นเดียวกับทางฝั่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่น่าสนใจ เช่น เมืองกระทุ่มพระ อำเภอบำเหน็จณรงค์ (ห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ ๖๕ กิโลเมตร) และเมืองกุคไชนุ่น (หามหอก) อำเภอบ้านเขว้า (ห่างจากศรีเทพประมาณ ๕๐ กิโลเมตร)

๓. ช่องสำราญ ระยะทางจากเมืองศรีเทพถึงช่องสำราญ ประมาณ ๔๒ กิโลเมตร จากการสำรวจไม่พบแหล่งโบราณคดีทางฝั่งที่ราบภาคกลาง (จากเมืองศรีเทพถึงช่องเขา)

^๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ. *เที่ยวตามทางรถไฟ*. ๒๔๘๘. หน้า ๑๐๗.

^๒ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ "ศรีเทพ : การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานสำรวจโบราณสถานและแหล่งโบราณคดี", ๒๕๕๒. หน้า ๑๑๔. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์).

๔. ช่องสะพานหิน ระยะทางจากเมืองศรีเทพถึงช่องสะพานหิน ประมาณ ๕๒ กิโลเมตร ช่องทางนี้เป็นช่องทางที่สะดวกอีกช่องทางหนึ่ง เนื่องจากเป็นช่องเขาขาด ใกล้เคียงช่องเขานี้มีโบราณสถานนางผมหอม (อายุราว พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗) เมื่อผ่านช่องเขาไปเป็นกิ่งอำเภอเทพารักษ์ (เดิม คือ อำเภอด่านขุนทด) มีแหล่งโบราณคดีบ้านหนองบัวตะเกียด คำบลหนองบัว ตะเกียด ซึ่งเป็นแหล่งเกลือสินเธาว์ที่สำคัญมาแต่อดีต (ระยะทางจากเมือง ศรีเทพถึงด่านขุนทดประมาณ ๘๕ กิโลเมตร) นอกจากนี้จากช่องเขานี้ก็สามารถเดินทางต่อไปยังเมืองโบราณอื่น ๆ ในที่ราบสูงโคราชได้อีก เช่น เมือง เสนา (ซึ่งอยู่ใกล้ช่องท่าหลวง - ด่านขุนทดมากกว่า) ระยะทางจากศรีเทพถึง เมืองเสนา ประมาณ ๑๓๕ กิโลเมตร

แผนที่แสดงตำแหน่งช่องทางที่สามารถใช้ติดต่อระหว่างพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยผ่านเมืองศรีเทพ

Map showing passes linking the Central Region and the Northeast through the town of Si Thep.

๕. ช่องท่าหลวง - ค่านขุนทด ระยะทางจากเมืองศรีเทพ - ช่องท่าหลวง - ค่านขุนทด ประมาณ ๘๐ กิโลเมตร เป็นช่องที่พบแหล่งโบราณคดีที่น่าสนใจจำนวนมาก ทั้งฝั่งที่ราบภาคกลางและที่ราบสูงโคราช มีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เป็นต้นมา ซึ่งบางแหล่งอาจมีความสัมพันธ์ในรูปแบบวัฒนธรรมกับเมืองศรีเทพ แต่เนื่องจากอยู่ไกลจากเมืองศรีเทพ การใช้เส้นทางนี้ติดต่อกันระหว่างดินแดนทั้งสองคงอยู่ในอันดับรอง

จากผลการศึกษาจะเห็นได้ว่า เส้นทางติดต่อระหว่างเมืองโบราณในภาคกลาง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองศรีเทพ) กับเมืองโบราณในภาคอีสาน โดยตัดผ่านเทือกเขาเพชรบูรณ์ที่เป็นเสมือนกำแพงขนาดใหญ่กั้นระหว่างภาคกลางและภาคอีสานนั้น มี ๕ ช่องทางหลัก โดยสามารถแบ่งเส้นทางดังกล่าวได้เป็น ๒ กลุ่มคือ^๑

กลุ่มที่ ๑ ได้แก่ ช่องทางที่ ๑ (ช่องอำเภอวิเชียรบุรี - อำเภอกำแพงแสน - อำเภอหนองบัวแดง), ช่องที่ ๒ (ช่องเขาขาดและช่องผู้ใหญ่นาค) และช่องที่ ๓ (ช่องสำราญ) ซึ่งจัดเป็นช่องทางตอนบนที่น่าจะใช้ติดต่อระหว่างดินแดนภาคกลางตอนบน (เช่น จังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดเพชรบูรณ์) กับภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน (จังหวัดชัยภูมิ) คงจะเห็นได้ว่าบริเวณช่องทางเหล่านี้ มีแหล่งโบราณคดีที่สัมพันธ์กัน และ/หรือร่วมสมัยกันอย่างชัดเจน ทั้งทางฝั่งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นมีทั้งแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงแหล่งโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี เรียงรายกันในวันตะวันตก - ตะวันออก ตั้งแต่ อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ (เมืองโบราณคงแม่นางเมือง) อำเภอฟากน้ำ (เมืองโบราณฟากน้ำ) อำเภอศรีเทพ (เมืองโบราณศรีเทพ) อำเภอบ้านหินเจดีย์ (เมืองโบราณบ้านกระทุ่มพระ) และเมืองโบราณไม้ทรานซื่อ ซึ่งเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่ใหญ่ที่สุดบริเวณต้นลำน้ำชี อำเภอจัตุรัส (รอยพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ที่บ้านหลักศิลา ตำบลหนองบัวบานและเสมาหินสมัยทวารวดีที่บ้านส้มป่อย ตำบลหนองบัวบาน) อำเภอบ้านเขว้า (เมืองกุฎไชนัน) อำเภอกอนสวรรค์ (เมืองโบราณกอนสวรรค์) อำเภอหนองบัวแดง (บ้านโนนงิ้ว) เป็นต้น

ตามที่ได้กล่าวถึงเส้นทางข้ามช่องเขาที่อาจใช้เป็นช่องทางติดต่อระหว่างภาคกลาง (โดยเฉพาะเมืองศรีเทพ) กับภาคอีสานมาแล้ว ๒ ช่องทางจะเห็นได้ว่าจังหวัดชัยภูมิซึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพ มีแหล่งโบราณคดีร่วมสมัยกับเมืองโบราณศรีเทพตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย สมัยทวารวดีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์จำนวนมาก จึงมีความเป็นไปได้ที่ทั้งสองช่องทางนี้น่าจะมีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่าง ๒ ภูมิภาคนี้

กลุ่มที่ ๒ ได้แก่ ช่องทางที่ ๔ (ช่องสะพานหิน) และช่องทางที่ ๕ (ช่องท่าหลวง - ค่านขุนทด) เป็นช่องทางที่อยู่ห่างจากเมืองศรีเทพลงมาทางใต้ แหล่งโบราณคดีที่สำรวจพบใกล้ช่องทางทั้งสอง

^๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เรืองเดิม. หน้า ๑๑๐ - ๑๑๑.

ส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์และ/หรือร่วมสมัยกับเมืองศรีเทพในช่วงหลัง (วัฒนธรรมเขมร) ยกเว้น แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีที่สำคัญ ๒ แหล่ง คือเมืองโบราณซับจำปา (อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี) และเมืองเสมา (อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองเสมา ซึ่งเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่น่าจะมีความสำคัญมากเมืองหนึ่ง ในขณะเดียวกันหลักฐานทางโบราณคดีที่เมืองเสมาก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางและวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖) คล้ายคลึงกับเมืองศรีเทพ (จารึกศรีจนาศะที่เมืองเสมากับจารึกที่เอียนามพระเจ้าภวรมันที่เมืองศรีเทพ) ซึ่งจากการศึกษาของนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในความสัมพันธ์ไม่ทางใดก็ทางหนึ่งระหว่างเมืองเสมากับเมืองศรีเทพ

ผู้ทำการศึกษาเส้นทางโบราณเหล่านี้มีความเห็นว่าช่องทางติดต่อสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพกับดินแดนที่ราบสูงโคราช ที่มีความน่าสนใจหรือมีความสำคัญเป็นอันดับแรกน่าจะเป็นช่องเขาขาด (๒) ซึ่งอยู่ใกล้ที่สุดและมีแหล่งโบราณคดีที่สอดคล้องกันเป็นจำนวนมาก รองลงมาอาจเป็นช่องสะพานหิน (๔) ช่อง อำเภอวิเชียรบุรี - อำเภอภักดีชุมพล (๑) และช่องท่าหลวง - ค่านขุนทด (๕) ตามลำดับ^๑

เขาถมอรัตน์ เขาศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองศรีเทพ

Thamorrat Hill, the sacred mountain of Si Thep.

^๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เรื่องเดิม. หน้า ๑๑๔.

แนวคิดเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์

ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเขารธรรมชาตินั้น คือภูเขาที่มีความโดดเด่นแลเห็นได้แต่ไกลจากหลายๆ มุม โดยมากเขาประเภทนี้จะมีความสัมพันธ์กับเมืองหรือท้องถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่ง อย่างเช่นในแคว้นอมราวตี อันเป็นที่ตั้งของเมืองยาเกียว และศาสนสถานสำคัญหลายแห่ง โดยเฉพาะกลุ่มของโบราณสถานมิซอนก็มีเขารังแมวเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์มองเห็นได้อย่างโดดเด่น^๑ ดังนั้น ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์ จะไม่ใช่ปัจจัยหลักในการตั้งถิ่นฐานหรือการก่อตั้งเมือง แต่น่าจะเป็นปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อของคนในสมัยโบราณ แนวคิดเรื่องนี้จึงน่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งเมืองศรีเทพ

อาจกล่าวได้ว่า บรรดาเมืองโบราณในประเทศไทยที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดีนั้น ถ้าหากไม่สัมพันธ์กับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นธรรมชาติ ก็จะสัมพันธ์กับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่สร้างขึ้นมาในรูปของพระสถูปเจดีย์ ที่เรียกว่าพระมหาธาตุหรือธาตุ อันเป็นศาสนสถานเนื่องในพระพุทธศาสนา แต่ถ้าเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาฮินดูแล้ว ก็จะสร้างเทวาลัยขึ้นในรูปของปราสาทหรือปรางค์แทน^๒

เมืองศรีเทพ นับเป็นเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่ง ที่ให้ความสำคัญกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์อย่างโดดเด่น ไม่ต่างไปจากเมืองโบราณอื่น ๆ เช่น เมืองสุโขทัย ที่มีเขาลวงเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ถึงแม้จะไม่มีหลักฐานประเภทเอกสารโบราณใด ๆ ที่กล่าวถึงความสำคัญของภูเขาที่มีชื่อว่า "เขาดมอรัตน์" ที่มีต่อเมืองโบราณแห่งนี้ แต่ตำแหน่งที่ตั้งอันโดดเด่นของเขาดมอรัตน์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมือง ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๕ กิโลเมตร เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นให้ผู้สัญจรไปมาในสมัยโบราณได้ใช้ภูเขาภูเขานี้เป็นจุดสังเกตในการเดินทางมายังเมืองศรีเทพ นอกจากนี้ที่ส่วนบนของเขาดมอรัตน์เกือบถึงยอด มีถ้ำที่ถูกคัดแปลงเป็นโบราณสถานภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี โดยมีภาพพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สลักอยู่บนแกนหินกลางถ้ำ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเขาดมอรัตน์ซึ่งเปรียบเสมือนเขาศักดิ์สิทธิ์แห่งเมืองศรีเทพนั่นเอง การเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของเขาดมอรัตน์ กับเมืองศรีเทพนี้ เปรียบเทียบได้กับบรรดาภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ของพวกจามปาในประเทศเวียดนาม ซึ่งเคยเป็นอาณาจักรเก่าแก่ ตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนสถานบนเนินเขา ที่เรียกว่ามิซอน เมืองยาเกียวที่อยู่บนที่ราบลุ่ม และเขารังแมวที่เห็นได้แต่ไกล^๓

๑ ศรีศักร วัลลิโภคม "ภูเขาศักดิ์สิทธิ์กับความเป็นสากล", เมืองโบราณ. ๒๕(๓) : ๑๘ ; กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๕๒).

๒ เรื่องเดิม. หน้า ๒๐.

๓ ศรีศักร วัลลิโภคม. เรื่องเดิม. หน้า ๒๑.

หลักฐานประการหนึ่งที่สามารถชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพกับเขาธมมอรัณย์ คือความสัมพันธ์ของการวางผังเมืองศรีเทพกับตำแหน่งของเขาดมมอรัณย์ โดยหากมองจากศาสนสถานหลักกลางใจเมือง ไปทางประตูเมืองด้านตะวันตกหรือประตูแสงนอน ซึ่งเป็นทิศทางเกี่ยวกับการหันหน้าของโบราณสถานปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง จะสามารถมองเห็นเขาดมมอรัณย์อยู่กึ่งกลางประตูเมือง และที่สำคัญก็คือ การที่โบราณสถานปราสาทศรีเทพ และปราสาทสองพี่น้อง ซึ่งเป็นปราสาทอิฐแบบขอม อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ได้หันหน้าไปทางตะวันตกนั้น น่าจะเป็นการหันหน้าสู่เขาดมมอรัณย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่แตกต่างจากปราสาทขอมทั่วไป ที่มักจะหันหน้าไปทางตะวันออก ในขณะที่เดียวกันเขาดมมอรัณย์ก็มีสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์ จากการที่มีถ้ำอยู่บนยอดเขา ภายในถ้ำเป็นศาสนสถาน ที่มีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดี พบพระพุทธรูปประทับยืน

ภาพสลักพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่ถ้ำเขาดมมอรัณย์ ศิลปะทวารวดี
Carved figures of Buddha and Bodhisattva at Khao Thamorrat. Dvaravati art.

แบบทวารวดีสลักนูนสูง บนโขดหินภายในถ้ำ และภาพสลักพระโพธิสัตว์ศรียเมตไตรย รวมทั้งภาพสลักเจดีย์และธรรมจักร เป็นต้น จากรูปแบบทางศิลปกรรม อาจคาดคะเนได้ว่า โบราณสถานวัดภูภายในถ้ำ น่าจะมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ อันเป็นช่วงเวลาที่พุทธศาสนamahayanแพร่เข้ามาผสมผสานกับพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี

เพราะฉะนั้น การสร้างถ้ำศาสนสถานและการให้ความสำคัญแก่เขาถมอรัตน์ ในฐานะเขาศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ และการคมนาคมนั้น คงเกิดขึ้นเมื่อมีการขยายเส้นทางทางการค้าขาย ที่ข้ามไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะเวลาที่ยังสัมพันธ์กันกับการเติบโต ของเมืองศรีเทพด้วย เพราะศาสนสถานกลางเมือง ซึ่งเรียกกันว่า คลังใน ที่มีอายุเก่าแก่ ก่อนพระปรางค์ใหญ่ และปรางค์สองพี่น้องนั้น เมื่อทางกรมศิลปากรขุดค้นโบราณสถานแล้ว หลักฐานที่พบก็ได้เผยให้เห็นอิทธิพล ของศาสนสถานวัดโขลง เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี อันเป็นเมืองที่มีอายุ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา^๑

เมื่อเปรียบเทียบกับเขาหลวง ของเมืองสุโขทัย เขาถมอรัตน์ เปรียบเสมือนที่สถิตแห่งอำนาจของเมืองศรีเทพและบรรดาชุมชนบ้านเมืองในท้องถิ่น หรือถ้าหากเมืองศรีเทพ เป็นเมืองศูนย์กลางของอาณาจักร หรือแคว้นแคว้นในกลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสักแล้ว เขาถมอรัตน์ ก็คือที่สถิตของเทพเจ้าผู้คุ้มครองแคว้นแคว้นนี้ ด้วยความสำคัญของเขาถมอรัตน์ในระยะต่อมาถึงแม้ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในเรื่องความเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ แต่พบคำว่า "ถมอรัตน์" ถูกนำมาเป็นชื่อตำแหน่งของเจ้าเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นชื่อเดิมของเมืองวิเชียรบุรี ที่มาเปลี่ยนเป็นชื่อในสมัยรัชกาลที่ ๓ พร้อมทั้งเปลี่ยนนามเจ้าเมืองจาก "พระศรีถมอรัตน์" เป็น "พระยาประเสริฐสงคราม"^๒ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเขาถมอรัตน์ยังคงมีความสำคัญในความรู้สึกของคนในบริเวณนี้สืบเนื่องตลอดมา

^๑ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

^๒ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๒๕.

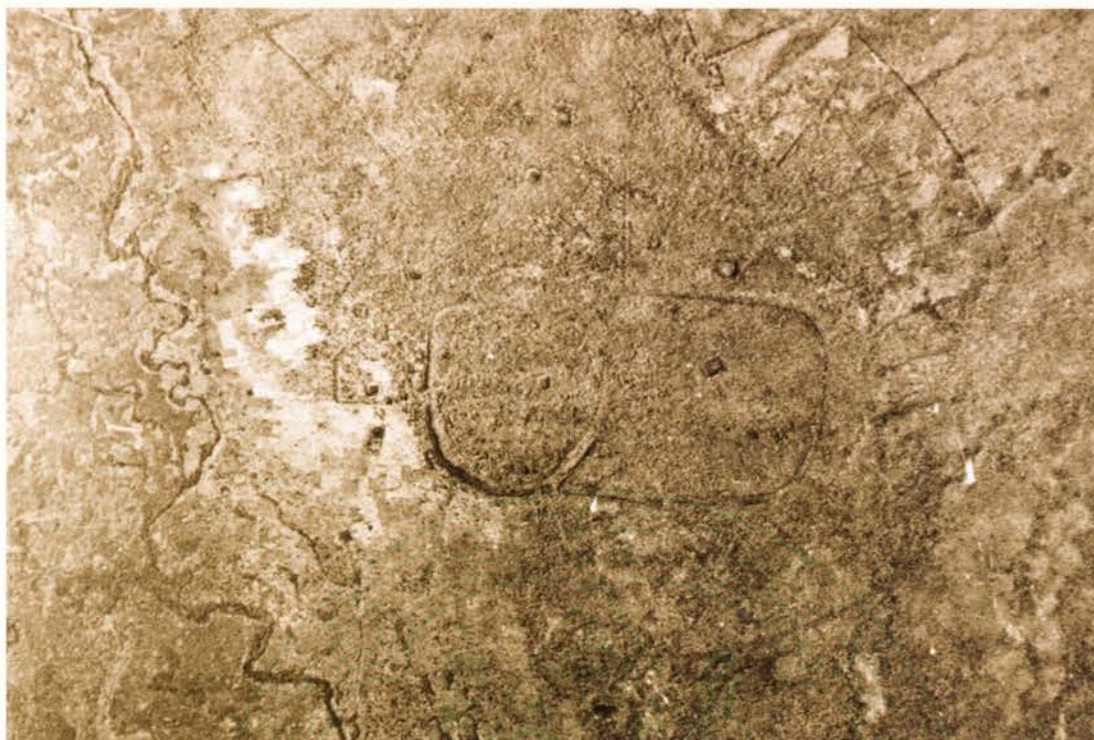
เมืองศรีเทพในฐานะตัวแทนเมืองโบราณ ในสมัยทวารวดี

"ทวารวดี" เป็นกลุ่มวัฒนธรรมแรกในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน วัฒนธรรมทวารวดีได้เจริญขึ้นในภาคกลางของประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ - ๑๖ โดยมีพื้นฐานมาจากการติดต่อกับผู้คนจากภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอินเดีย ดังปรากฏหลักฐานว่าในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ - ๕ ซึ่งตรงกับยุคเหล็กตอนปลาย ชุมชนโบราณแถบภาคกลางของประเทศไทยได้มีการติดต่อกับค้าขายกับผู้คนจากอินเดีย กลุ่มประเทศแถบเมดิเตอร์เรเนียน และเปอร์เซีย เป็นต้น โดยมีศูนย์กลางการค้าในภูมิภาคอยู่แถบบริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อย ดังปรากฏแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในพื้นที่แถบนั้นเป็นจำนวนมาก เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี และแหล่งโบราณคดีบ้านคอนคาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบหลักฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี ที่แหล่งโบราณคดีศูนย์กลางทหารปืนใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี

ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๘ ชุมชนแถบภาคกลางของประเทศไทยได้ติดต่อกับค้าขายกับพ่อค้าที่มาจากชาติทางซีกตะวันตกของแหลมทองเพิ่มมากขึ้น สินค้าที่เป็นที่นิยมในสมัยนั้น เช่น เครื่องประดับลูกปัดแก้วและหิน ภาชนะแก้ว เครื่องถ้วยเปอร์เซีย เป็นต้น ตลอดจนวัตถุต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการค้า เช่น ตราประทับสลักจากหิน แสดงให้เห็นการติดต่อกับพ่อค้าชาวอินเดียและโรมัน สินค้าที่เลียนแบบสินค้าโรมันได้หลั่งไหลเข้ามายังเมืองท่าการค้า และศูนย์กลางการค้าใหญ่น้อยในภูมิภาคนี้ ซึ่งกระจายอยู่ตามพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง บริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง - ท่าจีน ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก และลุ่มน้ำบางปะกง ทำให้ชุมชนในพื้นที่เหล่านั้นมีพัฒนาการทางวัฒนธรรมต่อมา^๑

หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๘ - ๑๐ เป็นต้นมา ชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวได้รับความเจริญทางวัฒนธรรมและศิลปวิทยาการจากอินเดียเพิ่มขึ้น จนกระทั่งมีการจัดระบบการปกครองภายในชุมชนและพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองภายใต้การปกครองของผู้นำหรือกษัตริย์ และที่สำคัญคือรับวัฒนธรรมและคติความเชื่อทางศาสนาทั้งศาสนาพุทธและฮินดู ก่อให้เกิดวัฒนธรรมเฉพาะของภูมิภาคและแพร่ไปสู่ภูมิภาคอื่น ดังเช่น วัฒนธรรมทวารวดี ที่ถือว่าเป็นวัฒนธรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียอย่างใกล้ชิด เป็นต้น

^๑ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐ์พระพุทธรูปจากลึงกาฬในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. ๒๕๕๓. หน้า ๓๕.

ภาพถ่ายทางอากาศเมืองศรีเทพ

An aerial photo of the ancient town of Si Thep.

ในช่วงที่มีเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเริ่มเกิดขึ้นบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ เมืองโบราณเหล่านั้นเจริญขึ้นภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี โดยมีพื้นฐานมาจากชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ตัวอย่างเมืองโบราณที่สำคัญใน สมัยทวารวดีที่ได้รับการศึกษาในระยะแรก ๆ เช่น เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐม โบราณ เมืองละโว้ (ลพบุรี) เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี และเมืองศรีเทพ เป็นต้น เมืองโบราณเหล่านี้ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเมืองในช่วงเวลานั้น ที่ขยายตัวจากสังคมครอบครัวและสังคม หมู่บ้านที่มีชุมชนขนาดเล็กล้อมรอบ เป็นสังคมที่มีผู้นำหรือหัวหน้าปกครอง มีการแบ่งชนชั้นและ หน้าที่ทางสังคม นอกจากนี้ยังมีการใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือในการปกครองและการสร้างจารีต ประเพณีในกลุ่มของตน ชุมชนทวารวดีได้รับอิทธิพลแนวความเชื่อแบบพุทธศาสนา ในลัทธิเถรวาท ควบคู่ไปกับการนับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ทั้งลัทธิไศวนิกาย และลัทธิไวษณพนิกาย โดย ศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูจะแพร่หลายในหมู่ชนชั้นปกครอง ในระยะหลังเมื่อเขมรโบราณ เข้าสู่สมัยเมืองพระนคร เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมทวารวดีก็ถูกครอบงำโดยเขมรโบราณ ทำให้ในระยะต่อมาคติความเชื่อได้เปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลที่ได้รับมาจากวัฒนธรรม เขมรโบราณ ในด้านเศรษฐกิจเชื่อได้ว่าชุมชนทวารวดีมีพื้นฐานทางการเกษตรกรรม มีการค้าขาย แลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างเมือง หรือการค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก จึงมีการติดต่อกับ ชุมชนหรือเมืองอื่น ๆ ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกันนี้เป็นความสัมพันธ์ทางการค้า ศาสนา เทคโนโลยี ศิลปะ และวัฒนธรรม เป็นหลัก

หากพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ ลักษณะของความสัมพันธ์ร่วมกันเช่นนี้เป็นเพราะตำแหน่งที่ตั้งของเมืองแต่ละเมืองสามารถเดินทางติดต่อกันได้สะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ โดยเฉพาะเมืองในที่ราบภาคกลาง มักตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลเดิม มีร่องรอยทางน้ำติดต่อกับเมืองในภูมิภาคภายใน และยังปรากฏร่องรอยของคันดินซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นถนนเชื่อมระหว่างเมือง นอกจากนี้ยังมีทางน้ำเข้าออกกับฝั่งทะเลโดยตรงด้วย อันสะดวกต่อการติดต่อภายในกันเองและติดต่อกับภายนอกกับชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวอินเดียได้เป็นอย่างดี เมืองโบราณสมัยทวารวดีโดยทั่วไป มีความคล้ายคลึงกันตั้งแต่พื้นที่ตั้งและผังเมือง คือมักตั้งอยู่บนคอนในที่ลุ่ม ใกล้ทางน้ำ มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมมุมมนหรือค่อนข้างกลม มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบหนึ่งหรือสองชั้นเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้หรือป้องกันน้ำท่วม โบราณสถานขนาดใหญ่มักตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองเช่น เมืองโบราณนครปฐม ที่มีวัดพระประโทนและเจดีย์จุลประโทนตั้งอยู่กึ่งกลางเมือง เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มีโบราณสถานหมายเลข ๑๘ ในวัดโขลงสุวรรณคีรี และเมืองโบราณศรีเทพที่มีโบราณสถานเขาค้างในตั้งอยู่บริเวณใจกลางเมือง เป็นต้น

ในด้านเทคโนโลยีนั้น ชาวทวารวดีได้มีการพัฒนาการทางเทคโนโลยีอย่างก้าวหน้า จากการจัดระบบชลประทานทั้งภายในและภายนอกเมือง มีการขุดคลอง สระน้ำ การทำคันบังค้ำน้ำหรือทำนบ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ถ่ายทอดสู่ชนรุ่นหลังในสมัยลพบุรี และสมัยสุโขทัย นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่พบไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมหรือประติมากรรม ล้วนแล้วแต่แสดงความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี และศิลปกรรม เช่น วิธีการตัดศิลาแลง การสกัดหิน การเผาอิฐ การก่อสร้างอาคาร การสลักประติมากรรม การหล่อสำริด การหลอมแก้ว เป็นต้น

ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ วัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางของประเทศไทยได้แพร่ไปยังภูมิภาคอื่น ๆ ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ เมืองเหล่านี้เจริญอยู่ตามตำแหน่งเส้นทางติดต่อกับภายในภูมิภาคนั้น ๆ ในกรณีการแพร่วัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมมาจากวัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนครนั้น นักวิชาการบางท่าน เช่น อิศา สาระยา มีความเห็นว่าอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่แพร่ไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น น่าจะเป็นการแพร่ที่ผ่านลุ่มน้ำป่าสักก่อนที่จะเข้าสู่ภูมิภาคดังกล่าว ซึ่งเมืองศรีเทพเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในเส้นทางเช่นเดียวกันกับเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองพรมหิน อำเภอกอเสาะ และเมืองชัยจำปา อำเภอนาทอง จังหวัดลพบุรี ที่พบสัญลักษณ์ของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ได้แก่ ธรรมจักรขนาดใหญ่ ในเมืองเหล่านี้^๑

เมืองโบราณที่เจริญขึ้นมาในสมัยทวารวดีที่สำรวจพบในปัจจุบันมีจำนวนมาก ซึ่งพอจะยกตัวอย่างเมืองสำคัญได้ดังนี้

^๑ อิศา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, ๒๕๓๗, หน้า ๑๕๕.

เมืองนครปฐมโบราณ

เมืองนครปฐมโบราณ ตั้งอยู่ห่างจากองค์พระปฐมเจดีย์ไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๒ กิโลเมตร ในเขตตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ซึ่งอยู่ในแนวชายฝั่งทะเลเดิม และมีบทบาทในฐานะเมืองท่าชายฝั่งที่เจริญขึ้นในราวช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ความรุ่งเรืองของเมืองโบราณนครปฐมเห็นได้จากขนาดของเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมนที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ มีลำน้ำพระประโทนไหลผ่านกลางเมือง ตัวเมืองมีความยาว ๓.๖ กิโลเมตร และกว้าง ๒ กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ ๓,๘๐๐ ไร่ นับได้ว่าเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย^๑

โบราณสถานสำคัญที่พบในเมืองนครปฐมโบราณ ได้แก่ วัดพระประโทน และเจดีย์จุลประโทน ส่วนบริเวณนอกเมืองนครปฐมยังพบโบราณสถานสำคัญอีกหลายแห่ง ได้แก่ พระปฐมเจดีย์ และศาสนสถานวัดพระเมรุ เป็นต้น

จากลักษณะเมืองที่มีเส้นทางน้ำเชื่อมต่อกับทะเลทำให้สามารถติดต่อกับพ่อค้าและนักเดินเรือต่างถิ่น อีกทั้งยังมีทางน้ำที่สามารถติดต่อกับชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปจากชายฝั่ง ทำให้เมืองโบราณนครปฐมเป็นศูนย์กลางการติดต่อ ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับชุมชนภายนอกที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในอดีต ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้ นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการที่สำคัญทางสังคมและวัฒนธรรมอันส่งผลต่อความเจริญของเมืองโบราณนครปฐมที่ยังปรากฏหลักฐานมาถึงปัจจุบัน

เมืองโบราณอู่ทอง

เมืองโบราณอู่ทอง ตั้งอยู่ในเขตอำเภ่อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นเมืองที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำจรเข้สามพัน ตัวเมืองกว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร และยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร มีลักษณะเป็นรูปวงรีวางตัวตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ - ตะวันตกเฉียงใต้^๒ จากการศึกษาทางโบราณคดี พบว่าบริเวณเมืองโบราณอู่ทองมีผู้คนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในสังคมเกษตรกรรม ซึ่งอยู่กันในกลุ่มของชุมชนหรือหมู่บ้าน ดังที่ได้พบชุมชนที่เจริญอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกระจายอยู่ในเขตอำเภ่อู่ทองจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพบแหล่งฝังศพของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์หลายแห่ง ซึ่งพบเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับต่าง ๆ ฝังร่วมอยู่กับโครงกระดูก เช่น ภาชนะดินเผา แวดินเผา ลูกปัด เครื่องมือสำริด และเครื่องมือเครื่องใช้โลหะชนิดอื่น ๆ อีกมากมาย ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่ในเขตที่ราบ

^๑ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม. ๒๕๔๓. หน้า ๑๗.

^๒ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสุพรรณบุรี. ๒๕๔๓. หน้า ๓๗.

ชั้นบันได และที่ราบลุ่มแม่น้ำ ทำให้สามารถทำการเพาะปลูกได้ผลดี ประกอบกับสามารถติดต่อกับชายฝั่งทะเลโดยสะดวก และมีศักยภาพในฐานะชุมชนศูนย์กลางทางการติดต่อกับชาย แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนทั้งระยะใกล้และไกล จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ชุมชนในบริเวณเมืองโบราณอุทองมีการพัฒนาการทางสังคมและเศรษฐกิจสูงจนขยายตัวเข้าสู่สังคมเมืองได้

เมืองโบราณอุทอง มีโบราณสถานมากมายแต่ส่วนใหญ่พังทลายเหลือแต่ส่วนฐาน อย่างไรก็ตามโบราณวัตถุที่พบที่เมืองโบราณแห่งนี้ มีความสำคัญอันสามารถชี้ให้เห็นว่าเมืองโบราณอุทองเป็นเมืองศูนย์กลางทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ ลูกปัด เหรียญเงินที่มีจารึก จารึกอักษรปัลลวะและหลังปัลลวะบนแผ่นอิฐและแผ่นทองแดง เหรียญตรารูปหอยสังข์ ศรีวิตตะ รูปโคและปราสาท รูปพระสงฆ์ ๓ องค์อุ้มบาตร ซึ่งมีลักษณะรูปร่างที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะแบบอมราวดี ธรรมจักรศิลา และตุ๊กตาคนกงูลิง เป็นต้น^๑

เมืองโบราณคูบัว

เมืองโบราณคูบัว ปัจจุบันตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ๑ ชั้น มีขนาดพื้นที่และการวางผังเมืองคล้ายคลึงกับเมืองโบราณนครปฐม คือลักษณะแผนผังของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ขนาดความกว้าง ๘๐๐ เมตร ความยาว ๒,๐๐๐ เมตร บริเวณที่ตั้งเมืองเป็นเนินดินธรรมชาติอยู่บนลานตะพักชายฝั่งทะเล มีลำน้ำไหลผ่าน ๒ สาย คือ ห้วยคูบัวและห้วยชินสีห์^๒

ลักษณะภูมิประเทศและที่ตั้งของเมืองคูบัวทำให้หาประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในบริเวณแนวเขาทางทิศตะวันตก และยังสามารถกักเก็บน้ำที่ไหลมาจากแนวเขาดังกล่าวเพื่อใช้ภายในเมือง นอกจากนี้ยังสามารถติดต่อกับชุมชนภายนอกได้ทั้งทางบกและทางน้ำ ไปยังเมืองโบราณพงศึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี เมืองนครปฐมโบราณ เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองเพชรบุรีโบราณ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงไปสู่เมืองโบราณในประเทศพม่าและคาบสมุทรมลายูได้

จากการศึกษาทางโบราณคดีพบว่าเมืองโบราณคูบัวประกอบด้วยโบราณสถานมากกว่า ๔๔ แห่ง กระจายอยู่ทั้งในและนอกเมือง ส่วนใหญ่เป็นซากสถาปัตยกรรมในศาสนาพุทธ ตกแต่งด้วยภาพดินเผาและปูนปั้น เป็นรูปพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ เทวดา มนุษย์ นาค ครุฑ ยักษ์ คนแคระ และสัตว์ต่าง ๆ เช่น สิงห์ ช้าง และม้า เป็นต้น โดยเฉพาะเศียรพระโพธิสัตว์หรือเทวดาที่พบที่โบราณสถานหมายเลข ๔๐ แสดงให้เห็นอิทธิพลของภาพพระโพธิสัตว์หรือเทวดาที่ถ้ำอชันดา

^๑ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. เรื่องเดิม. หน้า ๓๘ - ๓๙.

^๒ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดราชบุรี. ๒๕๔๓. หน้า ๔๐ - ๔๑.

ประเทศอินเดีย โบราณสถานที่สำคัญอย่างยิ่งคือโบราณสถานหมายเลข ๑๘ (วัดโขลงสุวรรณคีรี) ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในเมืองคูบัวและตั้งอยู่เกือบกลางเมือง ลักษณะฐานอาคารหลังนี้คล้ายคลึงกับโบราณสถานเขาคลังในที่เมืองโบราณศรีเทพ^๑

เมืองอู่ตะเภา

เมืองโบราณอู่ตะเภา ตั้งอยู่ในเขตบ้านอู่ตะเภา ตำบลอู่ตะเภา อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท ริมลำน้ำอู่ตะเภาซึ่งเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมูมุมมน มีเนื้อที่ ๒๔๕ ไร่ พื้นที่ในบริเวณเมืองมีลักษณะสูงต่ำไม่เท่ากัน มีร่องรอยของโบราณสถานและสระน้ำอยู่ทั่วไป โบราณสถานส่วนใหญ่ก่อด้วยศิลาแลงและอิฐ^๒

การสำรวจในพื้นที่เมืองอู่ตะเภา พบหลักฐานการถลุงเหล็กเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบพระขัณฑ์ ลูกปัด กำไลหิน ชิ้นส่วนธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยมที่มีอักษรปัลลวะจารึกอยู่ เหรียญเงินมีตรารูปสัตว์ อีกด้านเป็นรูปศรีวิคตะ และปลา เป็นต้น เหรียญเหล่านี้น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑

รอบ ๆ เมืองอู่ตะเภา มีระบบการชลประทานและสระน้ำ จากการศึกษาผังเมือง ชากโบราณสถาน และคันดินกันน้ำซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของตัวเมืองเพื่อกักตุนน้ำให้ไหลมายังตัวเมืองประกอบกัน เชื่อว่าเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะมีอายุอย่างหนึ่งชุมชนหนึ่งในภูมิภาคนี้ในช่วงสมัยทวารวดี

เมืองโคกไม้เดน

เมืองโคกไม้เดน ตั้งอยู่ที่ตำบลน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ มีลักษณะเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ โดยมีกำแพงหรือคันดินถึง ๓ ชั้น ขนาดของเมืองยาวประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร และกว้างประมาณ ๘๐๐ เมตร คูเมืองและกำแพงเมืองชั้นนอกและชั้นกลางมีลักษณะเป็นรูปวงรี โดยคูและกำแพงเมืองชั้นนอกถูกทำลายไปบางส่วนจากการตัดถนนสายเอเชีย ส่วนกำแพงเมืองชั้นในเป็นรูปวงกลม^๓

^๑ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. เรืองเคิม. หน้า ๔๓.

^๒ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท. ๒๕๔๓. หน้า ๒๗.

^๓ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครสวรรค์. ๒๕๔๓. หน้า ๘๓.

การขุดค้นโบราณสถานภายในเมืองโบราณโคกไม้เดนพบโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก เช่น ภาชนะดินเผา กระดุกสัตรี แผ่นดินเผาสลักเรื่องราวในพระพุทธศาสนา ชิ้นส่วนตะเกียงโรมัน ดินเผา ศิลารักอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ พระพิมพ์ดินเผา ปูนปั้นประดับโบราณสถานเช่นเดียวกับที่พบที่เมืองศรีเทพ เช่น เศียรพระพุทธรูป เทวคา บุคคล คนแคะและรูปสัตรี เป็นต้น

เมืองจันเสน

เมืองจันเสน ตั้งอยู่ที่ตำบลจันเสน อำเภอดุสิต จังหวัดนครสวรรค์ ลักษณะของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนจนคล้ายวงกลม มีคูน้ำล้อมรอบ แต่ไม่ปรากฏร่องรอยของคันดิน ขนาดของเมืองกว้างประมาณ ๘๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๘๐๐ เมตร^๑ คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่เศษ เนื่องจากบริเวณภายในเมืองดังกล่าวมีลักษณะเป็นเนินสูงกว่าพื้นที่รอบนอกเมือง ชาวบ้านจึงเรียกว่า "โคกจันเสน"

ในบริเวณเมืองโบราณได้ขุดพบโบราณวัตถุสำคัญหลายอย่าง เช่น เครื่องปั้นดินเผาลายอินเดีย พระพิมพ์ต่าง ๆ ตุ๊กตา ตะเกียง ธรรมจักร ขวานที่ทำด้วยโลหะ ค้อนที่ทำด้วยตะกั่ว หรือค้อน ไขว่โบราณสำริด ปัจจุบันโบราณวัตถุดังกล่าวเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์จันเสน ซึ่งตั้งอยู่ในวัดจันเสน

จากการศึกษาทางโบราณคดีพบว่าในพื้นที่เมืองจันเสนมีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ยุคเริ่มแรกประวัติศาสตร์ที่รับอิทธิพลอินเดียและพูนัน จนกระทั่งพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองในสมัยทวารวดี

เมืองโบราณชัยจำปา

เมืองชัยจำปา ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ ๗ ตำบลชัยจำปา อำเภอลำลูกกา จังหวัดลพบุรี ลักษณะทำเลที่ตั้งอยู่บนเนินดินสูงขอบที่ราบภาคกลางที่ติดต่อกับที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองโบราณชัยจำปามีลักษณะวงกลมรีคล้ายรูปหัวใจ ขนาดกว้างจากทิศเหนือไปทิศใต้ ๘๓๔ เมตร จากทิศตะวันออกไปทิศตะวันตกประมาณ ๘๐๔ เมตร เมืองนี้มีกำแพงดิน ๒ ชั้น โดยมีคูน้ำอยู่กึ่งกลาง^๒ หลักฐานทางโบราณคดีที่เมืองโบราณแห่งนี้มีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงทวารวดี เช่น พระพุทธรูป ชิ้นส่วนธรรมจักร พระพิมพ์ ชิ้นส่วนพระวิษณุ ตุ๊กตาดินเผา ตลอดจนเศษภาชนะดินเผาประดับลายที่มีรูปแบบคล้ายกับภาชนะดินเผาที่พบในอินเดีย และเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับที่ทำจากเหล็กและสำริด เช่น ไขว่โบราณ สำริด เป็นต้น ที่ทำจากหิน เช่น กำไล

^๑ เรื่องเดิม. หน้า ๘๔.

^๒ ข้อมูลจากสำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี (<http://library.tru.ac.th/il/lptusup.html>).

ลูกปัด ต่างหู ขวานหินขัด และแท่นหินบด ฯลฯ และที่ทำจากดินเผา ได้แก่ แม่พิมพ์รูปนางศรี
ถือดอกบัว ฝืนึกตราดินเผารูปบุคคลขี่สิงโต และตะเกียงน้ำมัน เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบศิลาจารึก
ภาษาบาลีและสันสกฤต อักษรปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^๑

เมืองโบราณชัยจำปาแห่งนี้เป็นเมืองโบราณในกลุ่มน้ำป่าสักอีกเมืองหนึ่งที่อาจเป็น
ศูนย์กลางการเชื่อมต่อระหว่างเมืองโบราณในภาคกลางกับเมืองโบราณในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือ

เมืองเสมา

เมืองโบราณเสมา ตั้งอยู่ที่ตำบลเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา เป็นเมืองโบราณ
ขนาดใหญ่ เชื่อว่าน่าจะเป็นชุมชนเก่าก่อนที่จะย้ายมาที่ตัวเมืองนครราชสีมาปัจจุบัน เมืองโบราณ
แห่งนี้มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีลักษณะเป็นรูปกลมรี ขนาดกว้าง ๑,๗๕๕ เมตร และยาว ๑,๘๕๕
เมตร ตัวเมืองแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ เมืองนอกและเมืองในเช่นเดียวกับเมืองศรีเทพ บริเวณ
เมืองนอกล้อมรอบด้วยคูน้ำ ๑ ชั้น และคันดิน ๒ ชั้น มีขนาดพื้นที่ประมาณ ๓๖๐ ไร่ ส่วนเมืองใน
มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ๑ ชั้นแต่ถูกทำลายไปมาก มีพื้นที่ประมาณ ๑,๑๕๐ ไร่ บริเวณเมืองนอก
มีสระน้ำที่เรียกว่า "บ่ออีกา" ซึ่งพบจารึกสำคัญหลักหนึ่งเป็นอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต
และเขมร ระบุ พ.ศ. ๑๔๑๑ ที่กล่าวถึงพระราชแห่งศรีจนาศะ ซึ่งนักวิชาการหลายท่านเชื่อว่า
เป็นชื่อของเมืองโบราณแห่งนี้^๒

จากการศึกษาทางโบราณคดี สามารถจัดลำดับการอยู่อาศัยในพื้นที่เมืองเสมาได้เป็น ๒
ระยะ โดยระยะที่ ๑ เป็นชุมชนวัฒนธรรมแบบทวารวดี นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก พบหลักฐาน
ทางโบราณคดี เช่น เศษภาชนะดินเผา ภาชนะดินเผาแบบมีพวย ลูกปัดแก้ว และตราประทับมีลาย
รูปดอกไม้ภายในกรอบสี่เหลี่ยม เป็นต้น ระยะที่ ๒ พบหลักฐานการอยู่อาศัยต่อเนื่องจากสมัยแรก
แต่มีโบราณวัตถุประเภทเครื่องเคลือบแบบเขมรเข้ามาปะปน จึงน่าจะเข้าสู่วัฒนธรรมเขมร ที่ชนชั้น
ปกครองจะนับถือศาสนาฮินดู จนภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ ไม่ปรากฏร่องรอยการ
อยู่อาศัยของมนุษย์อีกเลย สันนิษฐานว่าเมืองแห่งนี้คงถูกทิ้งร้างมาตั้งแต่สมัยนั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองเสมามีลักษณะทางกายภาพและลำดับพัฒนาการเช่นเดียวกับ
เมืองศรีเทพ จึงน่าจะเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กันในช่วงที่เมืองทั้ง ๒ ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่

^๑ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และ
ภูมิปัญญา จังหวัดลพบุรี. ๒๕๔๓. หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑.

^๒ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และ
ภูมิปัญญา จังหวัดนครราชสีมา. ๒๕๔๓. หน้า ๑๑๒ - ๑๑๔.

หากจะพิจารณาราคาเมืองโบราณในสมัยทวารวดีข้างต้นและรวมถึงเมืองอื่น ๆ ที่มีได้กล่าวถึง จะเห็นได้ว่าเมืองศรีเทพเหมาะสมที่จะเป็นตัวแทนเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีได้เป็นอย่างดี โดยไม่เพียงแต่เป็นตัวแทนของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีเท่านั้น แต่ยังสามารถเป็นตัวแทนของเมืองโบราณในสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้นได้อีกด้วย โดยมีเหตุผลดังนี้

๑. จากสภาพปัจจุบันของเมืองโบราณในสมัยทวารวดี จะเห็นได้ว่าเมืองส่วนใหญ่ได้ถูกทำลายลงในสมัยต่อมาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการรุกรานของความเจริญที่มากับผู้อยู่อาศัยในปัจจุบัน เช่น ที่เมืองนครปฐม และเมืองละโว้ (ลพบุรี) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีอีกหลายเมืองที่ถูกทำลายจากการปรับพื้นที่เพื่อทำการเกษตร แต่เมืองศรีเทพยังคงรักษาลักษณะทางกายภาพของเมืองได้เป็นอย่างดี ไม่ถูกบุกรุกทำลายหรือตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของราษฎร

๒. ศรีเทพเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ นอกจากนี้ยังมีลักษณะของการขยายพื้นที่เมืองออกทำให้เป็นเมืองสองส่วนหรือเมืองแฝด ทำให้ขนาดของเมืองศรีเทพนี้อาจมีขนาดใหญ่รองจากเมืองนครปฐมโบราณที่ถูกทำลายไปแล้วจากการอยู่อาศัยในพื้นที่เมืองของคนในปัจจุบัน

๓. ภายในเมืองและรอบเมือง มีซากโบราณสถานขนาดใหญ่และโบราณวัตถุมากมายที่มีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดี เรื่อยมาจนถึงสมัยลพบุรี ซึ่งล้วนเป็นสิ่งที่มีความสำคัญทางศิลปวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงฐานะและความสำคัญของเมือง ที่เป็นเมืองใหญ่ของแคว้นใดแคว้นหนึ่งอย่างชัดเจน

๔. เมืองศรีเทพมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและยาวนานกว่า ๗๐๐ ปี พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นพัฒนาการของชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายก่อนที่จะมีพัฒนาการต่อมาเป็นเมืองศรีเทพ

๕. หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับศาสนาแสดงให้เห็นอิทธิพลทางวัฒนธรรมเนื่องในศาสนาพุทธและฮินดู โดยในศาสนาพุทธพบคติความเชื่อทั้งแบบหินยานและมหายาน มีการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ทั้งที่อยู่กลางใจเมืองและนอกเมือง สำหรับในศาสนาฮินดู นอกจากลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกายแล้ว ยังพบลัทธิการบูชาพระสุริยเทพหรือพระอาทิตย์ ซึ่งกล่าวได้ว่าพบหลักฐานอย่างชัดเจนที่เมืองศรีเทพเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย

๖. ศรีเทพเป็นเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งที่อยู่ในที่ตั้งที่เหมาะสม มีเขาดมอรัญซึ่งเป็นภูเขาขนาดใหญ่สูงเด่นเป็นสง่าสามารถใช้เป็นจุดสังเกตในการเดินทาง และที่สำคัญคือสอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพุทธและฮินดูเพื่อสร้างความเชื่อมั่น ศรัทธา ตลอดจนขวัญและกำลังใจแก่ประชาชน ดังที่พบในเมืองโบราณที่สำคัญหลายแห่ง

สรุปได้ว่าเมืองศรีเทพมีความเหมาะสมที่จะใช้เป็นตัวแทนเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีซึ่งเป็นวัฒนธรรมภายใต้พระพุทธศาสนาที่มีรากฐานมาจากอารยธรรมอินเดีย ถือว่าเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญวัฒนธรรมหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากจะเป็นตัวแทนเมืองภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีแล้ว ที่เมืองศรีเทพยังปรากฏอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่หลากหลาย สามารถใช้เป็นตัวแทนเมืองโบราณในยุคต้นประวัติศาสตร์ได้อย่างดี เนื่องจากมีลักษณะทางกายภาพที่สมบูรณ์

และครบถ้วน เป็นเมืองสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ ยังคงมีคูน้ำคันดินที่บ่งชี้ขอบเขตอย่างชัดเจน นอกจากนี้ยังเป็นเมืองที่มีความโดดเด่นหยั่งรากลึกในเรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่สืบเนื่องเป็นลำดับขั้นตอนและมีเอกลักษณ์ โดยในด้านความสำคัญของเมืองศรีเทพนั้น อาจกล่าวได้ว่าศรีเทพเป็นศูนย์กลางที่รับและถ่ายทอดคติปะและวัฒนธรรมทวารวดีในเขตลุ่มน้ำป่าสักไปยังที่ราบสูงโคราช เพราะจากหลักฐานทางโบราณคดี สามารถยืนยันได้ว่าเมืองศรีเทพพัฒนาขึ้นจากชุมชนโบราณที่มีมาแล้วตั้งแต่ยุคเหล็ก มีอายุตั้งแต่ราว ๒,๕๐๐ ปีลงมา ตัวเมืองตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ผ่านมายังลุ่มน้ำลพบุรีและลุ่มน้ำป่าสักในหุบเขาเพชรบูรณ์ ตัดผ่านช่องเขาคงพระยากลางของเทือกเขาเพชรบูรณ์ไปยังที่ราบสูงโคราชบริเวณต้นลำน้ำชี - มูลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเมืองและชุมชนโบราณในสมัยทวารวดีมากมาย เมืองศรีเทพจึงเป็นแหล่งชุมทางคมนาคมที่สำคัญในบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก

โบราณสถานสำคัญของเมืองศรีเทพ

ศรีเทพเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ และมีอายุอยู่ยาวนานถึงประมาณ ๘๐๐ ปี ทำให้พบซากโบราณสถานมากกว่า ๑๐๐ แห่ง กระจายอยู่ภายในเมือง เช่น โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ และโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง เป็นต้น และนอกเมืองศรีเทพทางทิศเหนือ เช่น โบราณสถานเขาค้างนอก และโบราณสถานปรางค์ฤาษี นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานที่มีความสัมพันธ์กับเมืองศรีเทพแต่มีที่ตั้งอยู่ห่างไกลออกไปจากเมืองศรีเทพในรัศมี ๒๐ กิโลเมตร ได้แก่ โบราณสถานถ้ำเขาดมอรัคณ์ และโบราณสถานเขาค้างเกาะแก้ว เป็นต้น

โบราณสถานที่มีความสัมพันธ์กับเมืองศรีเทพเหล่านี้ ส่วนใหญ่ก่อสร้างฐานด้วยศิลาแลง เนื่องจากเป็นวัสดุที่หาได้ง่ายในบริเวณนี้ทั้งภายในเมืองศรีเทพเองและพื้นที่ใกล้เคียง ส่วนตัวอาคารมักก่อสร้างด้วยอิฐ มีเครื่องประดับตกแต่งที่ทำด้วยหินทรายและปูนปั้น โบราณสถานที่พบทุกแห่งเป็นศาสนสถาน หรืออาคารที่ก่อสร้างขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในทางศาสนา สามารถแบ่งตามรูปแบบศิลปะได้ ๒ สมัย คือ ศิลปะทวารวดี ที่มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ เป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธ และศิลปะเขมรโบราณหรือศิลปะลพบุรี ที่มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ซึ่งพบว่าเป็นศาสนสถานทั้งในศาสนาพุทธและฮินดู โดยมีโบราณสถานสำคัญ ดังนี้

๑. ศาสนสถานศิลปะทวารวดี ได้แก่
 - โบราณสถานเขาค้างใน
 - โบราณสถานเขาค้างนอก
 - โบราณสถานถ้ำเขาดมอรัคณ์
๒. ศาสนสถานศิลปะเขมรโบราณหรือลพบุรี ได้แก่
 - โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ
 - โบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง
 - โบราณสถานปรางค์ฤาษี

ศาสนสถานศิลปะทวารวดี

วัฒนธรรมทวารวดี เป็นวัฒนธรรมแห่งลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีศูนย์กลางบริเวณภาคกลางของประเทศไทย แถบจังหวัดนครปฐมหรือจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งยังไม่เป็นข้อยุติ ถือเป็นวัฒนธรรมภายใต้ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ที่มีพื้นฐานมาจากอารยธรรมอินเดียที่ได้รับการถ่ายทอดจากอินเดียโดยตรงหรืออาจผ่านมาทางศรีลังกาได้อีกทางหนึ่ง วัฒนธรรมทวารวดีเจริญอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ - ๑๖ แพร่ไปยังเกือบทั้งภูมิภาคของดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน เช่น ภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองโบราณยะรัง จังหวัดยะลา และเมืองจามเทวี จังหวัดลำพูน เป็นต้น

โบราณสถานเขาค้างใน
Khao Khlang Nai monument.

โบราณสถานเขาค้างใน

โบราณสถานเขาค้างใน เป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธ เชื่อว่าสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางใจเมืองศรีเทพส่วนใน จากขนาดและตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานแห่งนี้ ทำให้กล่าวได้ว่าเขาค้างในเป็นศาสนสถานสำคัญประจำเมืองศรีเทพในช่วงที่เมืองนี้เจริญอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี

ชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียงเมืองศรีเทพเรียกโบราณสถานแห่งนี้ว่า "เขาค้างใน" เนื่องจากสภาพก่อนการขุดค้นโบราณสถานแห่งนี้ มีดินและต้นไม้ปกคลุมคล้ายกับเป็นภูเขา ส่วนคำว่า "ค้าง" มาจากความเชื่อของชาวบ้านที่ว่า สถานที่แห่งนี้เป็นที่เก็บสิ่งของมีค่าหรือเป็นคลังอาวุธในสมัยโบราณ ส่วนคำว่า "ใน" มาจากการที่มีซากโบราณสถานลักษณะเดียวกันนี้อีกองค์หนึ่งตั้งอยู่ด้านนอกเมืองทางทิศเหนือ จึงเรียกโบราณสถานแห่งนี้ซึ่งอยู่ในเมืองว่า "เขาค้างใน" และเรียกโบราณสถานอีกองค์หนึ่งว่า "เขาค้างนอก"

โบราณสถานเขาค้างในประกอบด้วยอาคารหลายหลัง ปัจจุบันเหลือเฉพาะส่วนฐานส่วนใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง สถาปัตยกรรมประธานเป็นสลุปเจดีย์ขนาดใหญ่ ส่วนฐานขนาดกว้าง ๒๘ เมตร ยาว ๔๔ เมตร สูงประมาณ ๑๒ เมตร แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่มีบันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก ด้านบนฐานอาคารแห่งนี้ปัจจุบันยังมีร่องรอยปูนฉาบพื้นอยู่ทางด้านหน้า (ทางทิศตะวันออก) ส่วนด้านหลังมีหลุมลึกกลอบขุดขนาดใหญ่ เชื่อว่าฐานอาคารขนาดใหญ่แห่งนี้น่าจะรองรับอาคารประธานประเภทสลุปเจดีย์ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานสิ่งเคารพตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ด้านหน้าเป็นลานกว้างเพื่อประกอบพิธีกรรมหรือเป็นลานบูชา ที่ริมขอบลานทางด้านขวามีร่องรอยของฐานสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐซึ่งอาจเป็นฐานของสลุปหรือวิหารขนาดเล็ก

เหลืออยู่ ๑ แห่ง แต่ขอบลานทางด้านซ้ายไม่ปรากฏ อาจจะเคยมีอยู่แต่พังทลายไป^๑

ส่วนฐานอาคารเท่าที่เหลืออยู่นี้ หากเปรียบเทียบกับโบราณสถานในรูปแบบศิลปะทวารวดีแล้ว มีลักษณะคล้ายคลึงกับโบราณสถานหมายเลข ๑๘ วัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มีการประดับผนังเป็นแบบช่วงเสาเว้นเป็นระยะ ๆ ฉาบปูนและประดับลวดลายปูนปั้นเป็นแถวยาวในแต่ละชั้น เช่น แถวลายก้านขด แถวช่องสี่เหลี่ยมตามแนวยาวที่มีรูปคนแคระ สิงห์ ลิง ควาย และช้าง ทำท่าแบกประดับเรียงเป็นแถว และ

โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี
ที่มา : สำนักศิลปากรที่ ๑ ราชบุรี

Wat Khlong Sawangkiri monument at the ancient town of Kubua, Ratchaburi Province. Source: The 1st Regional Office of Fine Arts, Ratchaburi.

ยังพบลายประดับอื่น ๆ ตามแบบศิลปะทวารวดี เช่น ลายกรอบสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ เรียงกันเป็นแถว ลักษณะการเจาะช่องมีประติมากรรมรูปคนแคระค้ำฐานโบราณสถานดังกล่าวมีปรากฏที่โบราณสถานหลายแห่งในสมัยทวารวดี เช่น โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี โบราณสถานวัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี โบราณสถานที่เมืองโบราณโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ โบราณสถานที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และโบราณสถานที่เจดีย์จุลประโทนเมืองนครปฐม เป็นต้น^๒

^๑ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๘๓.

^๒ เรืองเคิม. หน้า ๘๔.

ภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานเขาค้างใน

Decorative stucco figures at Khao Khlang Nai monument.

นอกจากสถาปัตยกรรมประธานแล้วภายในบริเวณซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง ยังมีสิ่งก่อสร้างขนาดเล็กได้แก่ วิหาร เจดีย์ราย และอาคารประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อยู่โดยรอบ

จากการศึกษารูปแบบทางศิลปะของลวดลายปูนปั้นที่ตกแต่งโบราณสถานแห่งนี้ โบราณวัตถุที่พบจากการขุดค้นโบราณสถาน เช่น พระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์สำริด และหลักฐานทางโบราณคดีอื่น ๆ ทำให้เชื่อว่าเขาค้างในถูกสร้างขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ซึ่งคงจะเป็นระยะเดียวกับการก่อตั้งเมืองศรีเทพ โดยในระยะแรกอาจจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาแบบหินยานหรือเถรวาทตามที่นิยมนับถือกันในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีในระยะแรก ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จึงได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นพุทธศาสนามหายาน ซึ่งเป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับเมืองที่เจริญอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีในช่วงสมัยนั้น

พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดพบที่โบราณสถานเขาค้างใน
Bronze statues of Buddha and Bodhisattva found at Khao Khlang Nai.

โบราณสถานเขาค้างในยังคงอยู่เป็นศาสนสถานของชุมชนเรื่อยมาจนกระทั่งเมืองศรีเทพปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณซึ่งนับถือศาสนาฮินดูอย่างเด่นชัดแล้ว ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ดังที่ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปที่เขาค้างในซึ่งมีลักษณะอิทธิพลเขมรสมัยบาปวนและนครวัด อาจเป็นไปได้ว่าโบราณสถานเขาค้างในคงจะมีบทบาทต่อชุมชนควบคู่มาับเมืองศรีเทพตั้งแต่แรกเริ่มจนกระทั่งถูกทิ้งร้างไปพร้อม ๆ กันในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

โบราณสถานเขาค้างนอก
Khao Khlang Nok monument.

โบราณสถานเขาค้างนอก

เขาค้างนอก ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเมืองศรีเทพ โดยห่างออกมาประมาณ ๒ กิโลเมตร ในพื้นที่บ้านสระปรือ ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ แต่เดิมโบราณสถานแห่งนี้มีลักษณะเป็นเนินดิน ขนาดใหญ่มีต้นไม้ปกคลุมอยู่ทั่วไป อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ดำเนินการขุดค้นโบราณสถานแห่งนี้ในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ พบว่าเป็นสถูปเจดีย์ขนาดใหญ่ที่สุดในวัฒนธรรมทวารวดี และมีสภาพของฐานที่สมบูรณ์ที่สุด จึงเป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญมากแห่งหนึ่งของประเทศไทย

องค์สถูปประธานของโบราณสถานเขาค้างนอกประกอบด้วยส่วนฐานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้าง - ยาว ด้านละ ๖๕ เมตร ก่อด้วยศิลาแลงไม่ฉาบปูนและไม่มีลวดลายปูนปั้นประดับ มีลักษณะเป็นฐานสองชั้นซ้อนลดหลั่นประดับด้วยชุดลวดบัวเรียบง่ายที่แสดงให้เห็นลักษณะของศิลปะทวารวดี ที่มุมแต่ละชั้นน่าจะประดับด้วยเจดีย์ประจำมุม โดยรอบฐานแต่ละชั้นมีการยกกระเปาะหรือยกเก็จเป็นระยะเรียงรายโดยตกแต่งด้วยรูปอาคารจำลอง นับเป็นลักษณะพิเศษและเด่นชัด สามารถนำมาใช้ในการสันนิษฐานรูปแบบและกำหนดอายุโบราณสถานแห่งนี้ได้ ฐานอาคารมีบันไดทั้ง ๔ ทิศที่บริเวณกึ่งกลางของแต่ละด้าน ลักษณะบันไดมีผนังสูง ซึ่งสามารถศึกษารูปแบบที่สมบูรณ์ได้จากบันไดทางทิศเหนือ หลักฐานจากการขุดค้นพบว่าในระยะท้ายสุด ใช้บันไดทางทิศตะวันตกเป็นทางขึ้นไปสู่องค์สถูปเจดีย์ที่อยู่ด้านบน ส่วนบันไดด้านอื่นถูกก่อปิดทับเป็นผนังสูง ซึ่งอาจมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ด้านหน้าผนังดังกล่าว ลักษณะของฐานอาคารแห่งนี้ มีการทำฐานอาคารจำลองขนาดลดหลั่นกันไปในแต่ละด้าน

^๑ สันติ เล็กสุขุม "รูปแบบสันนิษฐาน : เจดีย์เขาค้างนอก อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์", ศิลปากร. ๕๒ (๖) : ๒๕ ; พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๕๒.

เจดีย์อิฐบนฐานโบราณสถานเขาคลิงนอก

A brick pagoda on the base of Khao Khlang Nok.

พระพุทธรูปศิลาศิลปะทวารวดี
พบที่โบราณสถานเขาคลิงนอก

A stone statue of Dvaravati Buddha
found at Khao Khlang Nok.

ส่วนองค์เจดีย์ที่อยู่บนฐานข้างต้น มีสภาพปรักหักพัง เหลือเพียงฐานสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ มีหลุมเสาอยู่โดยรอบ คล้ายกับเป็นเสาหลังคาคลุมลานล้อมรอบองค์เจดีย์ ลักษณะเจดีย์อิฐองค์นี้น่าจะเป็นทรงสี่เหลี่ยมคางหมูที่เทียบเคียงได้จากลักษณะของรูปอาคารจำลองที่ประทับที่ฐานศิลาแลง แต่ส่วนยอดจะเป็นรูปทรงใดนั้น ยังไม่สามารถบ่งชี้ได้อย่างชัดเจน

จากการขุดค้นที่บริเวณข้างฐานด้านทิศตะวันตกขององค์เจดีย์อิฐ ได้พบพระพุทธรูปศิลาศิลปะทวารวดี ประทับยืนแสดงปางแสดงธรรม (วิตรรกะมุทรา) ทั้ง ๒ พระหัตถ์ ขนาดพระพุทธรูปสูงประมาณ ๖๐ เซนติเมตร พระเศียรมีขนาดพระเกศาขาคเป็นรูปก้นหอย และมีประภามณฑลอยู่ด้านหลังพระเศียร พระพุทธรูปองค์นี้น่าจะถูกเคลื่อนย้ายไปจากที่เดิมและนำไปตั้งไว้บริเวณข้างฐานเจดีย์ในระดับพื้นภายในซุ้มที่ก่อขึ้นสมัยหลัง เพราะพระพุทธรูปมีสภาพชำรุดที่พระบาท และมีร่องรอยการซ่อมแซมที่นิ้วพระหัตถ์ด้านซ้าย โดยแต่เดิมเป็นการแสดงวิตรรกะมุทราที่มือนิ้วตั้งขึ้น ๓ นิ้ว แต่นิ้วเหล่านั้นน่าจะหักหายไป

จึงได้คัดแปลงซ่อมแซมให้เป็นการอนิ้วทั้ง ๓ ลงมา ซึ่งแท้จริงแล้ว ในศิลปะทวารวดีได้มีการสร้างพระพุทธรูปแสดงปางวิตรรกะแบบงอนิ้วเช่นกัน ดังเช่น พระพุทธรูปยืน พบที่จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ และพระพุทธรูป พบที่เขาสมอคอน ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แต่พระพุทธรูปทั้ง ๒ องค์นี้ แสดงปางวิตรรกะแบบงอนิ้วทั้ง ๒ พระหัตถ์ (ยังไม่เคยพบพระพุทธรูปแสดงปางวิตรรกะแบบตั้งนิ้วข้างหนึ่ง

และงอนัวข้างหนึ่ง) ดังนั้น พระพุทธรูปที่พบที่โบราณสถานเขาค้างนอกจึงมีลักษณะผิดปกติของการแสดงวิตรรกะมูตราแบบงอนัวที่พระหัตถ์ด้านซ้ายเพียงด้านเดียว แต่เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าช่างผู้ทำการคัดแปลงแก้ไขพระพุทธรูปองค์ดังกล่าวได้เคยพบเห็นลักษณะการทำวิตรรกะแบบงอนัวมาก่อนแล้ว ซึ่งเชื่อว่าการแสดงปางเช่นนี้น่าจะมีพัฒนาการมาจากมูตราของพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียสมัยอมราวาศีตอนปลาย - ศรีลังกาสมัยอนูราธปุระ^๑ แบบที่เรียกว่า กฏกมูตรา ซึ่งหมายถึงการหันฝ่าพระหัตถ์ออกด้านนอก โดยมีนิ้วโป้งชี้ขึ้น ส่วนอีกสี่นิ้วอเป็นวงกลมหรือวงแหวน โดยอาจใช้ประโยชน์เพื่อการจับชายจีวรหรือใช้เพื่อถือสิ่งของ^๒

นอกจากองค์สถูปประธานที่กล่าวมาแล้ว ยังสำรวจพบซากโบราณสถานที่อยู่ในองค์ประกอบรวมของโบราณสถานเขาค้างนอก อาจเป็นโคปุระหรือโบราณสถานบริวาร โดยมีตำแหน่งอยู่กึ่งกลางด้านทั้ง ๔ ทิศ จำนวนประมาณ ๒ - ๓ องค์เรียงกันในแต่ละด้าน โดยห่างออกไปแต่ละองค์เป็นระยะประมาณ ๒๕ เมตร ซึ่งต้องทำการขุดค้นเพิ่มเติมต่อไปในอนาคต

ดร.สันติ เล็กสุขุม ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เชื่อว่าโบราณสถานเขาค้างนอกน่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ และได้สันนิษฐานรูปแบบองค์สถูปประธานไว้ว่า

".....ฐานก่อศิลาแลงเป็นสองฐานซ้อนลดหลั่น ประดับผนังของฐานด้วยรูปปราสาทจำลองใหญ่น้อยเรียงราย ผนังของบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้านของฐานทั้งสองคงเคยมีหลังคามากกว่าเปิดโล่งและเคยมีเจดีย์ขนาดเล็กประดับเหนือสันหลังคา อนึ่งย่อมเคยมีเจดีย์ขนาดเล็กประดับมุมทั้งสี่ของฐานซ้อนลดหลั่นด้วย เจดีย์ขนาดเล็กเหล่านี้รวมเรียกว่าเจดีย์บริวาร โดยมีเจดีย์ประธานซึ่งเด่นอยู่กลางล้อมด้วยระเบียงคด รูปทรงและรูปแบบ "ครรรธาตุ" ของเจดีย์ประธานคงเป็นแม่แบบของเจดีย์บริวาร คือรูปภาชนะทรงหม้อน้ำ....."^๓

ข้อสันนิษฐานดังกล่าว ถึงแม้จะมีนักวิชาการมีความเห็นแย้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของหลังคาบันไดทางขึ้น ซึ่งบางท่านเชื่อว่าอาจไม่มีหลังคาเมื่อเปรียบเทียบกับลักษณะที่ปรากฏที่อาคารจำลองตกแต่งรอบฐาน และรูปทรงของเจดีย์อิฐบนฐานศิลาแลงซึ่งยังไม่สามารถหาข้อยุติได้ อย่างไรก็ตามสามารถใช้เป็นแนวทางเพื่อสันนิษฐานรูปแบบที่แท้จริงของโบราณสถานแห่งนี้ต่อไปได้ในอนาคต

^๑ เศรษฐ์ คิงส์ลีย์ "การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกะมูตราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี", ๒๕๕๔. หน้า ๕๔ - ๕๕. อ้างใน บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. ๒๕๕๓.

^๒ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. ๒๕๕๓. หน้า ๑๗๑.

^๓ สันติ เล็กสุขุม "รูปแบบสันนิษฐาน : เจดีย์เขาค้างนอก อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์", ศิลปากร. ๕๒ (๖) : ๓๑ ; พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๕๒.

โบราณสถานถ้ำเขามอรัตน์

เขามอรัตน์เป็นภูเขาขนาดใหญ่โดดเด่น อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพ โดยห่างออกไปราว ๒๐ กิโลเมตร (ห่างออกไปในแนวตรง ๑๕ กิโลเมตร) อยู่ในพื้นที่ตำบลโคกสะอาด อำเภอศรีเทพ บนเขาแห่งนี้มีถ้ำอยู่แห่งหนึ่งถูกดัดแปลงให้เป็นศาสนสถานของพระพุทธศาสนา ภายในถ้ำมีแกนหินขนาดใหญ่ สามารถเดินรอบแกนหินนี้ได้ ที่แกนหินนี้มีภาพสลักปูนค้ำเป็น พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ พระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นประธานของศาสนสถานแห่งนี้ เป็นพระพุทธรูปประทับยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองข้าง สูงราว ๒.๕๐ เมตร แต่พระหัตถ์และพระเศียรถูกสกัดออกไป สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปยืนปางปฐมเทศนาประทับยืนบนฐานกลีบบัวขนาดใหญ่ กับมีพระพุทธรูปประทับยืนขนาดเล็กรองลงมา และพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิ ถัดลึกเข้าไปภายในถ้ำ รวมทั้งหมด ๑๑ องค์ นอกจากภาพจำหลักรูปพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปแล้ว ยังมีภาพจำหลักเป็นรูปสฤปเจดีย์และธรรมจักรอยู่ด้วย ภาพจำหลักเหล่านี้สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาพุทธมหายานมีลักษณะของศิลปะทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เศียรของประติมากรรมเหล่านี้ถูกลักลอบตัดออกไป แต่ต่อมาได้ตามกลับมาได้และเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร^๑ และจากการสอบถามชาวบ้านที่อยู่ในบริเวณนั้น ทราบว่าเมื่อหลายสิบปีก่อนมีผู้พยายาม

ถ้ำเขามอรัตน์
Khao Thamorrat Cave.

ตัวอย่างภาพสลักที่ถ้ำเขามอรัตน์
Carved figures at Khao Thamorrat cave.

^๑ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๒๕.

เศียรพระโพธิสัตว์จากถ้ำเขาดมอรัญ

Heads of Bodhisattva from Khao Thamorrat cave.

ระเบิดภายในถ้ำเพื่อหาทรัพย์สมบัติ ซึ่งจากการสำรวจอย่างละเอียดภายในถ้ำยังพบร่องรอยการสกัดเป็นหลุมขนาดเล็กตามผนังถ้ำเพื่อใช้ฝังระเบิดอยู่บ้าง นอกจากนี้ยังพบว่ามีภาพสลักอีกหลายจุดที่ถูกทำลายไปแล้ว บางบริเวณเหลือเฉพาะฐานกลีบบัวเพียงเล็กน้อย

ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กล่าวถึงภาพสลักที่เขาดมอรัญว่าเป็นภาพสลักลงบนแกนหินที่แต่เดิมอาจมีรักหรือปูนปั้นประกอบ ภาพเหล่านี้สะท้อนให้เห็นคติในศาสนาพุทธแบบมหายาน ภาพสลักเหล่านี้คล้ายคลึงกับศิลปะทวารวดีในแถบจังหวัดบุรีรัมย์ เช่นที่อำเภอประโคนชัย อำเภอลำปลายมาศ เป็นต้น โดยศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้สรุปไว้ในเบื้องต้นว่าสำหรับพระพุทธรูปนั้นได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะทวารวดี แต่สำหรับพระโพธิสัตว์ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร^๑

^๑ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล "ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี", เมืองโบราณ. ๒๐ (๔) : ๕๘ ; ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๑๗.

ศาสนสถานศิลปะเขมรโบราณหรือลพบุรี

สภาพทางภูมิศาสตร์บริเวณเมืองศรีเทพและหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้นักวิชาการเชื่อว่า เมืองศรีเทพเป็นจุดระหว่างเครือข่ายทางการค้าและทางวัฒนธรรม ระหว่างเมืองโบราณในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก และบริเวณที่ราบสูงโคราช โดยสามารถเชื่อมโยงไปสู่เขมรและจำปาสักได้ ทำให้เมืองศรีเทพได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่หลากหลาย นอกจากวัฒนธรรมทวารวดีที่ได้แพร่มายังเมืองศรีเทพในช่วงยุคต้นประวัติศาสตร์ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นไป วัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณได้แพร่เข้ามาแทนที่ ซึ่งพบอาคารรูปแบบปราสาทขอมตามเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองอื่น ๆ หลายแห่ง เช่น เมืองละโว้หรือลพบุรี ทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองศรีเทพ และปราสาทนางผมหมอม อำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี ทางตะวันออกของเมืองศรีเทพ เป็นต้น

การรับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมหลายอย่างที่เมืองศรีเทพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เพราะหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมเขมรโบราณในช่วงเวลานั้นได้นำศาสนาฮินดูเข้ามาสู่เมืองศรีเทพอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ปรากฏเทวรูปฮินดูในเมืองศรีเทพมาก่อนแล้วในช่วงเวลาที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดี และมีข้อน่าสังเกตว่า โบราณสถานประเภทปราสาทขอมที่สร้างภายในเมืองศรีเทพนั้น ไม่ได้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกตามปกติ แต่กลับหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นการหันหน้าเข้าหาเขาอมรรัตน์ ซึ่งตั้งตระหง่านอยู่ในทิศทางนี้ โดยสมมุติว่าเขาอมรรัตน์เป็นสัญลักษณ์ของเขาไกรลาส ถึงแม้ว่าโบราณสถานบนตัวเขาก่อนหน้านี้จะเป็นแบบทวารวดีก็ตาม^๑

โบราณสถานปราสาทศรีเทพ

ปราสาทศรีเทพเป็นศาสนสถานแบบปราสาทในศิลปะขอม ตั้งอยู่ทางด้านหลังในแนวแกนเดียวกับปราสาทสองพี่น้อง องค์ปราสาทประธานเป็นปราสาทอิฐขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงซึ่งตั้งอยู่บนฐานที่ยกพื้นสูงชันมาจากระดับผิวดินเดิม (ฐานไพบี) โดยการก่อศิลาแลงเป็นกรอบสี่เหลี่ยมจัตุรัสสูงชันมาจากพื้นดินเดิมราว ๑ เมตร แล้วถมอัดดินลงไปในการอบศิลาแลงปรับระดับให้เรียบเป็นลานกว้างรองรับปราสาท

^๑ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล "โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ การศึกษาด้านสถาปัตยกรรมเพื่อการอนุรักษ์สรุปผลการสำรวจและแนวความคิดเบื้องต้น", เมืองโบราณ. ๑๓ (๑) : ๑๓ ; มกราคม - มีนาคม ๒๕๓๐.

โบราณสถานปราสาทศรีเทพ

Prang Si Thep monument in perspective.

ลักษณะองค์ปรางค์ปราสาท โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ
Main tower of Prang Si Thep monument.

ลักษณะการก่ออิฐเป็นซุ้ม ที่กึ่งกลางผนังทั้ง ๓ ด้าน โบราณสถานปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง
Examples of side niches made of brick on the walls found at Prang Si Thep and Prang Song Phi Nong monuments.

องค์ปราสาทปราสาท ประกอบด้วยฐานศิลาแลงแบบฐานบัวลูกฟัก ๒ ชั้น มีมุขทั้ง ๔ ด้าน ส่วนเรือนธาตุและเครื่องบนก่อด้วยอิฐที่ผนึกจนเรียบสนิทและไม่สอปูน องค์ปราสาทหรือปราสาท มีความสูงเท่าที่เหลืออยู่ประมาณ ๑๖ เมตร ไม่พบการก่อมูขยี่ยื่นออกมาทางด้านหน้าปราสาท พบเพียงร่องรอยหลุมเสากลมขนาดใหญ่จำนวน ๕ หลุมเรียงอยู่ที่ฐานศิลาแลงชั้นล่างสุดบริเวณด้านหน้าทางขึ้น และพบชิ้นส่วนซากไม้เสียบยื่นออกมาจากองค์ปราสาทด้านหน้า รวมทั้งพบกระเบื้องมุงหลังคาชนิดกระเบื้องโค้งหรือกระเบื้องกาบกล้วยที่เรียกว่ากาบู้จำนวนมาก ซึ่งอาจจะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยของหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องที่เคยคลุมอยู่บริเวณด้านหน้าปราสาทซึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ลักษณะแผนผังของปราสาทศรีเทพนี้เป็นสถาปัตยกรรมในช่วงสมัยบาปวนตอนปลาย ดังที่พบหลายแห่งในประเทศไทย อาทิเช่น ปราสาทบ้านพลวง จังหวัดสุรินทร์ และพระธาตุนารายณ์เจงเวง จังหวัดสกลนคร เป็นต้น^๑

ภายในผนังเรือนธาตุของปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องด้วยเช่นกัน มีลักษณะพิเศษจากโบราณสถานแบบปราสาทขอมในสมัยเดียวกัน คือมีการก่ออิฐเป็นซุ้มจระนำ ที่กึ่งกลางผนังทั้ง ๓ ด้าน ซึ่งเป็นลักษณะที่พบเฉพาะในสถาปัตยกรรมเขมรโบราณและจามในระยะต้นเท่านั้น สถาปัตยกรรมเขมรสมัยพระนครหลวงไม่เคยทำซุ้มจระนำภายในเช่นนี้เลย^๒

ด้านหน้าของปราสาทประธานทั้งด้านซ้ายและขวามีฐานอาคารศิลาแลงหลังเล็ก ๆ จำนวน ๒ หลัง อาคารทั้งสองหลังนี้คงจะมีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้องเช่นเดียวกันเนื่องจากพบร่องรอยหลุมเสาบนฐานอาคาร

ด้านหน้าของโคปุระหรือประตูทางเข้า มีฐานอาคารและทางเดินยกพื้นรูปกากบาท ที่ปลายสุดพบโกลนพญานาคแผ่พังพานตกอยู่ในบริเวณนั้น แต่เดิมคงจะเป็นเศียรของพญานาคปูนปั้น ที่มีโกลนศิลาแลงอยู่ภายในแผ่พังพานอยู่บริเวณปลาย ๒ ข้างของทางเดินที่เรียกว่าสะพานนาค โดยมีลำตัวพญานาคทอดยาวเป็นราวสะพานตามความนิยมในศิลปะเขมร ด้านซ้ายของสะพานนาคมีทางเดินปูศิลาแลงสู่ฐานอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ทอดยาวขนานกับสะพานนาค ถัดมาทางทิศตะวันออกใกล้กับฐานไฟที่มีอาคารรูปสี่เหลี่ยมขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลงอีก ๑ หลัง ขณะขุดค้นโบราณสถานได้พบประติมากรรมหินทรายรูปเทพซังภละหรืออุเวระซึ่งเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งอยู่ใกล้ ๆ กับอาคารหลังนี้ ส่วนทางด้านหน้าโคปุระก็ได้พบประติมากรรมหินทรายเช่นเดียวกัน เป็นประติมากรรมรูปทวารบาลซึ่งน่าจะเป็นทวารบาลคู่เดียวกันกับทวารบาลจากเมืองศรีเทพที่ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘^๓

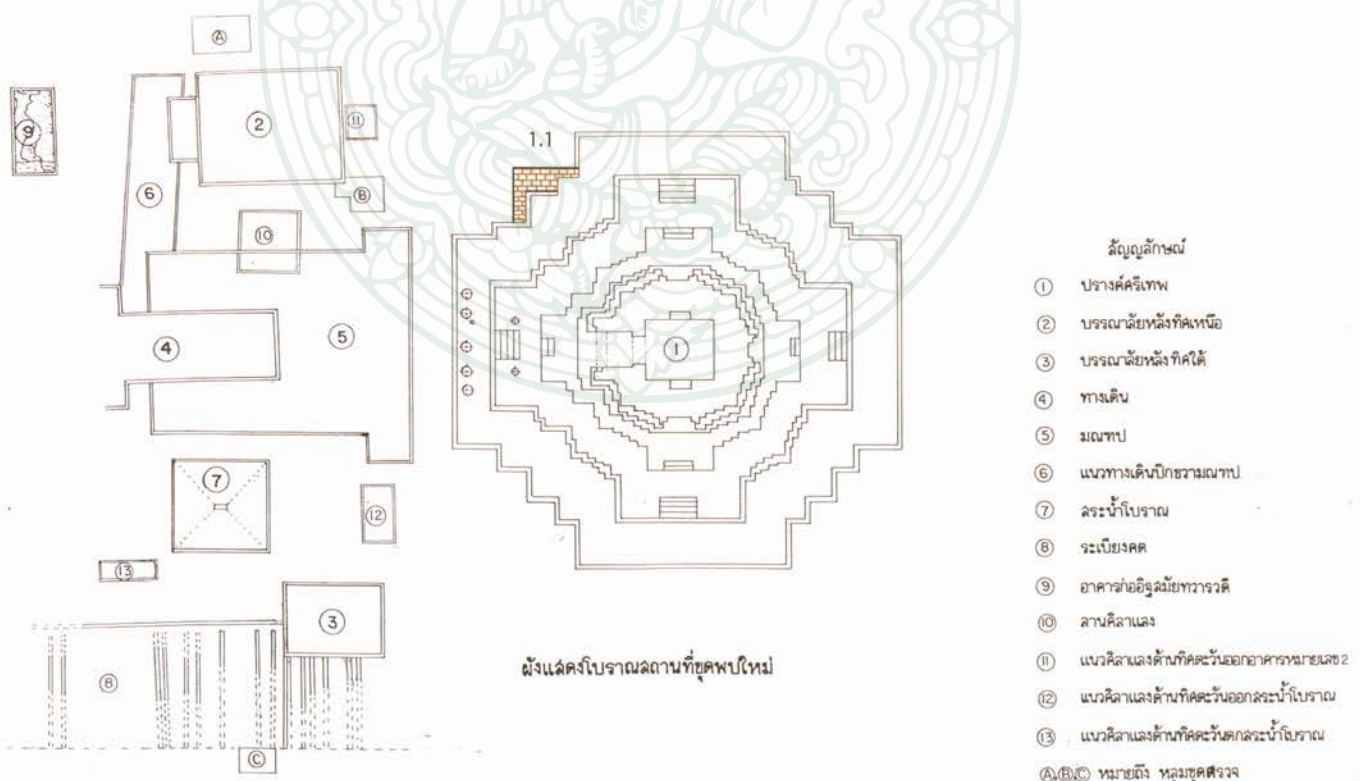
^๑ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. เรื่องเดิม. หน้า ๑๒.

^๒ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. "การกำหนดอายุปราสาทที่เมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๕ (๔) : ๘๘ ; เมษายน - พฤษภาคม ๒๕๒๒.

^๓ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๐๘.

สันนิษฐานว่าปราสาทศรีเทพน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ เป็นศิลปะแบบบาปวนตอนครวัด เนื่องจากได้พบทับหลังที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงสมัยดังกล่าว โดยมีจุดประสงค์ในการสร้างเพื่อเป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดู แต่ต่อมาได้มีการเตรียมการก่อสร้างหรือซ่อมแซมศาสนสถานแต่ยังไม่แล้วเสร็จ โดยพบโคลนหินรูปกลีบนูนที่ใช้ประดับบนชั้นหลังคาปราสาทถูกสลักทิ้งค้างไว้ใกล้ฐานปราสาท โดยยังไม่ได้สลักภาพลงไป ซึ่งอาจจะแสดงให้เห็นถึงการพยายามซ่อมแซมแก้ไขศาสนสถาน โดยปรับเปลี่ยนจากศาสนสถานในศาสนาฮินดูเป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธแบบมหายาน ซึ่งเป็นความนิยมในช่วงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในช่วงต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่ยังไม่ทันสำเร็จ

นอกจากโบราณสถานที่ปรากฏอยู่บนผิวดินแล้ว ในปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๔๔ ได้มีการบูรณะปราสาทศรีเทพ และมีการขุดตรวจทางโบราณคดีบริเวณโดยรอบฐานปราสาทเพื่อหาข้อมูลเพิ่มเติมในการบูรณะ ได้พบข้อมูลหลักฐานใหม่ที่ชี้ให้เห็นว่า ก่อนที่จะมีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมรุ่นหลังสุดดังที่ปรากฏในปัจจุบันนั้น ได้มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมรุ่นเก่ากว่ามาก่อนแล้วโดยสถาปัตยกรรมในรุ่นนั้นถูกสร้างซ้อนทับอยู่ข้างใต้อย่างน้อย ๒ - ๓ รุ่น โดยมีการใช้พื้นที่ในบริเวณเดียวกันนี้ตั้งแต่ในช่วงที่ศรีเทพอยู่ภายใต้อิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดี

ผังแสดงตำแหน่งซากอาคารที่ถูกรื้อทิ้งก่อนการก่อสร้างปราสาทศรีเทพในยุคหลังสุด

Plan showing arrangement of ruins that were demolished before the construction of Prang Si Thep monument during the final phase.

ร่องรอยสิ่งก่อสร้างในพื้นที่เดียวกันนี้พบว่ามีารซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอในห้วงเวลาหลายศตวรรษ ได้แก่ อาคารขนาดใหญ่ (หมายเลข ๑.๑) ฐานก่อด้วยศิลาแลง อยู่ในตำแหน่งเดียวกันกับปราสาทศรีเทพ ด้านหน้าอาคารหลังนี้มีฐานอาคารศิลาแลงผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (หมายเลข ๕) และสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสลักษณะสอบแคบลงสู่กันบ่อ (หมายเลข ๗) กรุด้วยศิลาแลง ขนาดกว้างยาวด้านละ ๖ เมตร ลึกประมาณ ๕ เมตร และพบซากอาคารอื่นอีกหลายแห่ง^๑

ต่อมาได้รื้ออาคารหมายเลข ๑.๑ และสร้างปราสาทศรีเทพไว้แทนที่ โดยในระยะต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗) ได้มีการถมปรับพื้นที่โดยรอบปราสาทศรีเทพให้สูงขึ้นประมาณ ๕๐ เซนติเมตร และปรับรูปแบบอาคารหมายเลข ๕ ซึ่งอยู่ด้านหน้าปราสาทศรีเทพ ให้เป็นอาคารที่มีปีกยื่นออกทั้งทางด้านซ้ายและขวา มีการต่อเติมทางเดินด้านหน้าอาคารหมายเลข ๕ (คืออาคารหมายเลข ๖) และต่อเติมขอบสระให้สูงขึ้นตามระดับดินที่ถมใหม่ รวมทั้งได้ก่อสร้างอาคาร (อาจเป็นบรรณาลัย) หลังที่อยู่ทางทิศเหนือ (หมายเลข ๒) และหลังที่อยู่ทางทิศใต้ (หมายเลข ๓)^๒

ในระยะสุดท้ายได้ปรับปรุงอีกครั้งโดยถมดินสูงขึ้นอีกราว ๓๐ เซนติเมตร กลบทับอาคารประกอบทั้งหลายที่อยู่ด้านหน้าองค์ปราสาทประธาน รวมทั้งสระน้ำ แต่ยังคงเหลือเฉพาะอาคารบรรณาลัยทั้ง ๒ หลังที่ได้ก่อฐานใหม่ทับลงบนตำแหน่งเดิม และได้ก่อสร้างทางเดินเชื่อมต่อจากซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าทับอยู่บนอาคารหมายเลข ๕ เดิม ซึ่งเชื่อว่าการปรับปรุงครั้งหลังสุดนี้น่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนอาคารหลังนี้จากเทวสถานในศาสนาฮินดูให้เป็นวัดในคติพระพุทธศาสนาแบบมหายาน ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ดังที่ได้พบหลักฐานหลายอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงภายในเมืองศรีเทพในครั้งนั้น เช่น ชั้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมที่ยังคงทำไม่แล้วเสร็จ เป็นต้น^๓

โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง

เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ในกลุ่มศาสนสถานกลางเมืองเช่นเดียวกับโบราณสถานเขาค้างใน สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ หันหน้าไปทางทิศตะวันตก เช่นเดียวกับปราสาทศรีเทพ รูปแบบการก่อสร้างเป็นสถาปัตยกรรมแบบเขมรโบราณหรือลพบุรี ชื่อปราสาทสองพี่น้องเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกเช่นเดียวกัน เนื่องจากมีปราสาท ๒ องค์ตั้งอยู่เคียงข้างกัน องค์หนึ่งมีขนาดใหญ่กว่ามาก อีกองค์หนึ่งมีขนาดเล็กกว่าจึงเรียกว่าปราสาทสองพี่น้อง

^๑ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๑๕.

^๒ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

^๓ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๑๖.

โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong monument.

ปราสาทปราสาทองค์ใหญ่ตั้งอยู่บนฐานปัทม์ก่อด้วยศิลาแลงซ้อนกัน ๓ ชั้น องค์เรือนธาตุก่อด้วยอิฐไม่สอปูนแต่พบร่องรอยการฉาบปูนที่ภายนอก มีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ทิศ ด้านทิศตะวันตกทำมุขยื่นออกมาเป็นห้องยาวเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า เป็นช่องทางเข้าสู่ภายในปราสาทได้ ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในปราสาทแบบบาปวนเชื่อมก่อนครวัดพบทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ^๑ อีก ๓ ด้านเป็นมุขสันติคติดกับตัวปราสาททำเป็นช่องประตูหลอก ส่วนชั้นหลังคาปัจจุบันพังทลายจนไม่เห็นรูปทรง แต่คงมีลักษณะเช่นเดียวกับปราสาทขอมองค์อื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน คือ ประกอบด้วยชั้นเชิงบาตรซึ่งโดยปกติแล้วมักจะมีจำนวน ๕ ชั้น ซ้อนลมหันกันขึ้นไป บนยอดสุดมักประดับด้วยกลศ คือ หม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ปักด้วยตรีศูลหรือปญจศูลหล่อด้วยโลหะ บนชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับด้วยกลีบนูนเรียงรายเป็นระยะในแต่ละด้าน และที่มุมหลักทั้งสี่ของชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับกลีบนูนรูปสามเหลี่ยมซึ่งเรียกว่า นาคปัก หลังคาปราสาทจึงมีลักษณะสอบเข้าคล้ายรูปพุ่ม อย่างเช่นหลังคาปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง^๒

ลักษณะแผนผังของปราสาท อยู่ในรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมด้านนอกทั้ง ๔ ด้าน องค์ปราสาทค่อนข้างสูง เท่าที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๗ เมตร ผนังห้องภายในทั้งสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ตะวันออก และทิศใต้ เจาะเป็นช่องซุ้มจรนำยอดซุ้มเป็นรูปสามเหลี่ยม เช่นเดียวกับ

^๑ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล "การกำหนดอายุปราสาทที่เมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๕ (๕) : ๕๔ ; เมษายน - พฤษภาคม ๒๕๒๒.

^๒ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๘๘.

ปรากฏศรีเทพ อาจจะใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือเครื่องบูชาหรือเครื่องให้แสงสว่างอย่างใดอย่างหนึ่ง ภายในปราสาทมีแท่นศิลาแลงสำหรับประดิษฐานรูปเคารพ โดยตรงกลางแท่นจะเป็นรูปเพื่อใช้เสียบยึดเคื่อยฐานรูปเคารพให้มั่นคง^๑

มุขปราสาทด้านหน้ายาวประมาณ ๑๐ เมตร ฐานก่อด้วยศิลาแลงเป็นชุดของฐานปัทม์เช่นเดียวกัน ผนังมุขปราสาทก่อด้วยอิฐ จากการขุดค้นโบราณสถานได้พบลูกมะหวดและกรอบหน้าต่างทำด้วยหินทรายตกอยู่ใต้ผนังมุขปราสาทด้านทิศใต้ จึงสันนิษฐานว่าผนังด้านทิศใต้และน่าจะรวมถึงผนังด้านทิศเหนือด้วย คงจะเจาะผนังเป็นช่องหน้าต่างและมีซีกทรงลูกมะหวดประดับสำหรับหลังคามุขปราสาทซึ่งสูญหายไปหมดแล้วนั้น คงจะก่อด้วยอิฐซ้อนเหลื่อมเข้าหากันเป็นรูปโค้งเลียนแบบเครื่องไม้ มีหน้าบันชั้นลดเช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมเขมรโดยทั่วไป^๒

ที่ด้านข้างของมุขปราสาทด้านหน้านี้พบทับหลังชิ้นหนึ่งที่มีรูปแบบศิลปะเขมรในช่วงบาปวนก่อนนครวัด กล่าวคือมีองค์ประกอบโดยรวมตามแบบศิลปะบาปวน ใช้รูปประธานเป็นพระอิศวรอุ้มพระอุมาทรงโค (ปางอุมามเหศวร) อยู่บนแท่นบัลลังก์ ใต้แท่นลงไปเป็นรูปหน้ากาลตัวครึ่งจับเศียรพญานันตนาคราชที่ใช้เป็นคันล่ายของสายท่อนมัลลย์ แต่ลักษณะเศียรนาคเป็นอิทธิพลศิลปะนครวัด

ด้านหน้าติดกับมุขปราสาทออกมา นั้น มีฐานอาคารรูปกากบาทก่อด้วยศิลาแลงซึ่งอาจเป็นมณฑปด้านหน้าปราสาทซึ่งมักจะพบเสมอในสถาปัตยกรรมเขมร มณฑปนี้คงมีผนังก่อด้วยอิฐและหลังคาก่ออิฐเป็นรูปโค้งเลียนแบบหลังคาเครื่องไม้เช่นเดียวกับมุขปราสาท มีช่องหน้าต่างประดับลูกมะหวดเช่นเดียวกัน และมีช่องประตูทางเข้าและหน้าบันประกอบโดยรอบทางด้านทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก โดยปกติมณฑปนี้สร้างขึ้นเพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้เข้าไปภายในเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนองค์ปรากฏหรือปราสาทซึ่งเรียกว่า "วิมาน" นั้นเป็นที่ประดิษฐานคิ่วลึงค์หรือรูปเคารพ เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสงวนไว้เฉพาะแต่พราหมณ์หรือนักบวชที่สามารถเข้าไปประกอบพิธีกรรมภายในครรภคฤหะคือห้องภายในปราสาทได้เพียงพวกเดียว ภายในมณฑปนั้นถ้าเป็นลัทธิไศวนิกายก็อาจจะเป็นที่ตั้งรูปโคนนทิหมอบ ซึ่งมีความหมายถึงพาหนะของพระศิวะหรือพระอิศวรก็ได้^๓

ทับหลังประดับโบราณสถานปรากฏสองพี่น้อง

A decorative stone lintel from Prang Song Phi Nong monument.

^๑ กรมศิลปากร. เรืองเคิม. หน้าเคิม.

^๒ เรืองเคิม. หน้า ๘๘.

^๓ เรืองเคิม. หน้า ๘๘.

ทางด้านทิศใต้ของปราสาทประธาน มีปราสาทขนาดเล็กอีก ๑ องค์ แต่เดิมเหลือเพียงส่วนของเรือนธาตุช่วงล่าง ต่อมาได้ซ่อมแซมบูรณะต่อเติมขึ้นไปจากเดิมอีกเล็กน้อยเพื่อค้ำตั้งทับหลังที่ตกอยู่ในบริเวณเดียวกัน

ฐานชั้นล่างสุดของปราสาทหรือปรางค์องค์เล็กเป็นฐานปัทม์ก่อด้วยศิลาแลงเชื่อมต่อเป็นฐานเดียวกันกับฐานชั้นแรกขององค์ใหญ่ ถัดขึ้นมาเป็นส่วนขององค์ปรางค์ก่อด้วยอิฐ ลักษณะการก่ออิฐเป็นแบบเดียวกับปรางค์องค์ใหญ่ แผนผังภายนอกขององค์ปรางค์ก็เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมเช่นเดียวกัน ทางด้านหน้าคือทางด้านทิศตะวันตกมีประตูทางเข้าสู่ครรภคฤหะหรือห้องภายในองค์ปรางค์ ส่วนอีก ๓ ด้าน คือด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออกและทิศใต้ ทำเป็นประตูหลอก รูปทรงส่วนบนขององค์ปรางค์คงจะมีลักษณะเช่นเดียวกับปรางค์องค์ใหญ่^๑

นอกจากปรางค์ ๒ องค์และฐานมณฑปด้านหน้าปรางค์แล้ว ยังพบทางเดินและอาคารเล็ก ๆ อีกหลายหลังซึ่งคงจะใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

จากการขุดค้นโบราณสถานได้พบหลักฐานชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่สำคัญหลายส่วนที่สามารถบอกอายุสมัยการก่อสร้างได้ เช่น ทับหลัง และเสาประดับกรอบประตู ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และจากเรื่องราวที่ปรากฏบนทับหลังซึ่งสลักเรื่องราวเกี่ยวกับพระศิวะประกอบกับได้พบชิ้นส่วนศิวิลิ่ง ฐานโยนิ และโคนนทีในบริเวณโบราณสถาน จึงสันนิษฐานว่าเมื่อแรกสร้างโบราณสถานแห่งนี้คงจะเป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายซึ่งสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่ทว่า ศิวิลิ่ง ฐานโยนิ และโคนนทีที่พบนั้นปรากฏว่าถูกฝังไว้ในพื้นดินในระดับใต้ฐานอาคาร จึงสันนิษฐานว่าเทวสถานแห่งนี้คงจะถูกเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา มหายานตามกระแสความนิยมที่แพร่มาจากเขมรในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๔ - ๑๘๖๐ และโบราณสถานแห่งนี้ก็คงจะถูกทิ้งร้างไปพร้อม ๆ กับเมืองศรีเทพในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกันนี้^๒

นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว ยังมีหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่น่าสนใจ และอาจก่อให้เกิดความสับสนในการตีความทางประวัติศาสตร์ได้ นั่นคือการค้นพบเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ ที่บริเวณทางเดินรูปกากบาทซึ่งเป็นทางเดินเข้าด้านหน้าโบราณสถานแห่งนี้ เทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพนี้กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นอายุที่มีความเก่าแก่กว่าตัวโบราณสถานมาก จึงอาจเป็นไปได้ว่าเทวรูปองค์นี้อาจจะถูกเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลัง เช่นเดียวกับอัมรินทร์ศิลารูปครึ่งวงกลมซึ่งสลักเป็นรูปคอกบัวครึ่งวงกลมที่อยู่ด้านหน้าประตูทางเข้าสู่ห้องครรภคฤหะของปรางค์องค์ใหญ่ ซึ่งเป็นลักษณะของอัมรินทร์ศิลาที่นิยมกันอยู่ในสมัยทวารวดี จึงอาจเป็นไปได้ว่าอาจจะมีการเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลังเช่นเดียวกัน แต่ถ้าเป็นรูปเคารพที่อยู่ที่นี่มาแต่เดิมก็อาจเป็นไปได้เช่นกันว่าอาจจะมีโบราณสถานที่มีอายุรุ่นเดียวกับรูปเคารพดังกล่าวถูกโบราณสถานรุ่นหลังสร้างซ้อนทับอยู่ข้างใต้^๓

^๑ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๐๐.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๑๐๑.

^๓ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๐๓.

พระสุริยเทพ พบจากการขุดค้นโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง

Image of Surya, uncovered during the excavation at Prang Song Phi Nong monument.

โบราณสถานปรางค์ฤๅษี

นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่า ปรางค์ฤๅษีเป็นปราสาทแบบเขมรหรือปรางค์ที่เก่าที่สุดที่เมืองศรีเทพ ตั้งอยู่นอกเมืองออกไปทางทิศเหนือ ในเขตวัดป่าสระแก้ว บ้านน่านน้ำโครม ตำบลนาสนุ่น อำเภอศรีเทพ โบราณสถานหลังนี้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ซึ่งแตกต่างจากโบราณสถานในศิลปะเขมรหรือลพบุรีที่อยู่ภายในเมืองศรีเทพ ที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก

โบราณสถานแห่งนี้กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติ ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๘๐ ตอนที่ ๒๔ ลงวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ หน้า ๘๕๘^๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ดำเนินการขุดค้นโบราณสถานแห่งนี้ในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ โดยสภาพก่อนการขุดค้นโบราณสถานมีเพียงองค์ปราสาทประธานเพียงหลังเดียว แต่ภายหลังการขุดค้นโบราณสถานทั้งบริเวณพบปรางค์ปราสาทหมายเลข ๒ และอาคารประกอบต่าง ๆ ของโบราณสถานกลุ่มนี้

ปราสาทหมายเลข ๑

มีลักษณะเป็นปราสาทแบบเขมรก่อด้วยอิฐตั้งอยู่บนฐานศิลาแลง โดยฐานศิลาแลงนี้มีลักษณะเดียวแตกต่างจากฐานปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้องอย่างชัดเจน ฐานนี้มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้าง - ยาว ด้านละประมาณ ๗.๕๐ เมตร ส่วนตัวปราสาทที่ก่อด้วยอิฐที่ตั้งอยู่บนฐานนั้น มีผนังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมไม่มีสลับ ขนาดกว้าง - ยาว ด้านละ ๔.๖๐ เมตร เมื่อพิจารณาองค์ประกอบของปราสาทปราสาทจากส่วนล่างขึ้นสู่ส่วนบน จะประกอบด้วย ชั้นบัวเชิง เรือนธาตุ บัรฉัตรเกล้า ชั้นบัวหงาย และเรือนชั้นลดชั้นที่ ๑ ตามลำดับ ส่วนที่อยู่ต่อเนื่องขึ้นไปได้รับการต่อเติมเปลี่ยนแปลงไปแล้ว น่าจะประกอบด้วยเรือนชั้นลดซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปอีกประมาณ ๓ ชั้น รับส่วนยอดปราสาท ที่น่าจะเป็นรูปทรงวงกลมผ่าครึ่งแกะสลักด้วยศิลาทรายสีเทา ที่จากการขุดค้นได้พบอยู่บริเวณด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปราสาทหลังนี้^๒

ปราสาทหมายเลข 1 โบราณสถานปรางค์ฤๅษี
ภายหลังการบูรณะ

Tower No. 1 at Prang Ruesi monument after restoration.

^๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ "รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปรางค์ฤๅษี (ST'08 : PRS)", ๒๕๕๑. หน้า ๘. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์).

^๒ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. **เรื่องเดิม**. หน้า ๑๓๑.

องค์ปราสาทมีช่องประตูเข้าออกอยู่ทางด้านตะวันออก อีกสามด้านทำเป็นประตูหลอกที่มีลักษณะเลียนแบบบานประตูจริงเช่นเดียวกับปราสาทโดยทั่วไป เหนือกรอบประตูทั้งสี่ด้าน มีกรอบหน้าบัน ลักษณะเป็นวงโค้งสูง คล้ายคลึงกับลักษณะศิลปะขอมแบบสมโบร์ไพรกุกในราว พ.ศ. ๑๑๕๐ - ๑๒๐๐ ส่วนเสาแปดเหลี่ยมประดับกรอบประตู ไม่มีการสลักลวดลายใด ๆ และติดตั้งอยู่เฉพาะช่องประตูด้านหน้า (ทิศตะวันออก) ซึ่งจากการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะพบว่าเสาประดับกรอบประตูแปดเหลี่ยมนี้เป็นรูปแบบที่เริ่มมีขึ้นในศิลปะขอมแบบกุกเลน ราว พ.ศ. ๑๓๗๐ - ๑๔๒๐^๑

นอกจากนี้จากการศึกษาลักษณะรูปทรงโดยรวมของปราสาทที่สร้างด้วยอิฐบนฐานเตี้ย มีลักษณะคล้ายคลึงกับปราสาทเขาน้อยหลังกลาง จังหวัดสระแก้ว ซึ่งสันนิษฐานว่าเริ่มสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^๒

ในระหว่างการศึกษาขุดค้นโบราณสถานได้พบชิ้นส่วนองค์ประกอบสถาปัตยกรรมทำจากหินทราย มีปริมาณน้อยกว่าที่พบจากปราสาทหมายเลข ๒ สันนิษฐานว่าเป็นวัสดุประดับส่วนมุมตามเรือนชั้นที่ลดหลั่นกันขึ้นไปของปราสาท มีลักษณะบางประการที่เหมือนกับงานประดับในศิลปะขอม ที่นิยมประดับตกแต่งส่วนเรือนธาตุ และส่วนยอดด้วยการใช้วัสดุที่เป็นหินทราย แม้ว่าตัวปราสาทสร้างด้วยอิฐก็ตาม^๓

ลักษณะอาคารก่อสร้างฐานด้วยศิลาแลง ซึ่งมีลักษณะเตี้ยกว่าปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง ตัวเรือนธาตุก่อด้วยอิฐ มีประตูทางเข้าด้านหน้าทางทิศตะวันออก มั่นอีก ๓ ด้านทำเป็นประตูหลอก พื้นที่เหนือกรอบประตูและหน้าบันมีลักษณะแคบมากแตกต่างจากอาคารศิลปะลพบุรีโดยทั่วไป โดยสร้างเป็นวงโค้งกลมไว้ ถ้าพิจารณาในภาพรวมทั้งหมดจะมีส่วนละม้ายกับแบบสถาปัตยกรรมของขอมอยู่บ้าง ส่วนแผนผังจะย่อไม้สิบสองธรรมดา^๔ บัวหัวเสาใช้เชิงแบบบัวคว่ำ - บัวหงาย ถึงแม้ว่าบัวคว่ำจะไม่ค่อยชัดเจนนักก็ตาม แต่ก็เห็นการเพิ่มส่วนขององค์ประกอบทั้งส่วนบน - ล่างของบัวหัวเสา^๕ ส่วนชั้นหลังคาลดหลั่นกันขึ้นไปแต่พังทลายเป็นส่วนใหญ่

มีกลุ่มโบราณสถานอยู่ทางด้านหน้าปราสาทประธาน เชื่อว่าเป็นอาคารประเภทโคปุระ และบรรณาลัย ก่อด้วยศิลาแลง อาคารทั้งหมดในกลุ่มนี้ล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง

พบโบราณวัตถุในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายหลายชิ้น เช่น ฐานโยนิ ซึ่งพบด้านข้างองค์ปราสาทประธานทางทิศเหนือ ศิวลึงค์และชิ้นส่วนโคนนที พบบริเวณด้านหน้าอาคารประธานในส่วนที่เชื่อว่าเป็นโคปุระ

^๑ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๑๓๒.

^๓ เรื่องเดิม. หน้า ๑๓๓.

^๔ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล "โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ การศึกษาด้านสถาปัตยกรรมเพื่อการอนุรักษ์สรุปผลการสำรวจและแนวความคิดเบื้องต้น", เมืองโบราณ. ๑๓ (๑) : ๑๑ ; มกราคม - มีนาคม ๒๕๓๐.

^๕ เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

ปราสาทหมายเลข ๒

นอกจากปราสาทหมายเลข ๑ ยังมีปราสาทก่ออิฐที่มีขนาดเล็กกว่าเล็กน้อย ตั้งอยู่ทางทิศใต้ โดยมีกำแพงแก้วล้อมรอบแยกส่วนออกมาจากปราสาทหมายเลข ๑ จากการศึกษาเทคนิคการก่อสร้างในการเตรียมพื้นฐานรากของอาคารพบว่า มีเทคนิคที่แตกต่างจากการเตรียมฐานราก

ปราสาทหมายเลข 2 โบราณสถานปรางค์ฤๅษี ภายหลังการบูรณะ
Tower No. 2 at Prang Ruesi monument after restoration.

ของปรางค์ฤๅษี และยังได้พบจารึกอักษรขอมอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ที่ปราสาทหลังนี้ด้วย ปราสาทหลังนี้มีสภาพพังทลายมากเหลือเฉพาะส่วนฐาน มีลักษณะเป็นปราสาทอิฐเพิ่มมุมไม้ยี่สิบ ขนาดกว้าง - ยาว ด้านละประมาณ ๔ เมตร ตั้งอยู่บนฐานเตี้ยที่ก่อด้วยศิลาแลงในผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้าง - ยาว ด้านละประมาณ ๕.๒๐ เมตร สามารถทำการศึกษาค้นคว้าเฉพาะส่วนของบัวเชิงที่อยู่ด้านทิศใต้เท่านั้น มีลักษณะของการขัดเกลาอิฐจนเรียบสนิทและตกแต่งเป็นส่วนของลวดบัว และเส้นลวดต่าง ๆ

ประดับส่วนบัวเชิงบนฐานเตี้ยที่สร้างด้วยศิลาแลง เหมือนกับเทคนิคที่พบในงานก่อเรียงและตกแต่งอิฐที่พบจากปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ และปราสาททองอำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์^๑

สำหรับลักษณะรูปทรงสันนิษฐาน น่าจะเหมือนกับตัวปราสาทหมายเลข ๑ เนื่องจากการขุดค้นโบราณสถานยังได้พบชิ้นส่วนองค์ประกอบสถาปัตยกรรมประดับส่วนมุมทำด้วยหินทราย มีขนาดแตกต่างกันตามส่วนของเรือนธาตุชั้นลวดที่ซ้อนลวดหลั่นกันขึ้นไป และพบเป็นจำนวนมากกว่าที่พบจากปราสาทหมายเลข ๑ ประเด็นที่น่าสังเกตคือจำนวนของชิ้นส่วนองค์ประกอบสถาปัตยกรรมประดับส่วนมุมที่ทำด้วยหินทรายนั้น มีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนเพิ่มมุมของปราสาททั้งสองหลังรวมกัน อาจแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนเหล่านั้นออกไปยังบริเวณพื้นที่ส่วนอื่นในภายหลัง ส่วนรูปแบบรายละเอียดในการทำส่วนองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น ชั้นของบัวเชิงที่ปรากฏหลักฐานนั้น มีความแตกต่างกันออกไป อาจแสดงให้เห็นถึงการก่อสร้างในระยะเวลาที่ต่างกันจากปราสาทหมายเลข ๑^๒

จากรูปแบบสถาปัตยกรรมของปรางค์ฤๅษีและจารึกที่พบบริเวณปราสาทอีกหลังหนึ่งสันนิษฐานได้ว่าโบราณสถานปรางค์ฤๅษีน่าจะสร้างในช่วงศิลปะเขมรแบบแปรรูปจนถึงเกลียงหรือระหว่างช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จนถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖^๓

๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ "รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปรางค์ฤๅษี (ST'08 : PRS)", ๒๕๕๑. หน้า ๑๓๓. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์).

๒ เรื่องเดิม. หน้า ๑๓๔.

๓ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. เรื่องเดิม. หน้า ๑๑.

ประติมากรรมในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า

โบราณสถานและโบราณวัตถุเกี่ยวเนื่องกับศาสนาที่พบในเมืองศรีเทพ แสดงให้เห็นว่า ศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูลัทธิกันธูรื่องที่เมืองโบราณแห่งนี้ จึงเชื่อได้ว่าชาวเมืองศรีเทพในสมัยนั้นคงสร้างประติมากรรมรูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับสองศาสนา^๑ ได้แก่ พระพุทธรูปและเทวรูป ไว้เป็นจำนวนมาก จากคำบอกเล่าของชาวบ้านในท้องถิ่นที่เคยเห็นเมืองศรีเทพเมื่อราว ๕๐ ปีที่แล้ว เล่าว่าเคยพบเทวรูปสลักจากศิลาอยู่ตามไต้คันไม้และเนินดินเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งในบางครั้งสามารถนำมาตั้งเรียงกันในหนองน้ำเป็นขอบบ่อชั่วคราวเพื่อวิดน้ำจับปลาได้ แต่เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่เทวรูปเหล่านั้นได้ถูกเคลื่อนย้าย และนำเข้าสู่วังจระก้าขายโบราณวัตถุ โดยมีมือของชาวบ้านเอง กลุ่มคนลักลอบขุดหาโบราณวัตถุที่เคลื่อนย้ายมาจากพื้นที่อื่น ชาวต่างชาติ และพ่อค้าโบราณวัตถุจากกรุงเทพมหานคร เมืองศรีเทพจึงถูกลักลอบขุดทำลายตั้งแต่ราว พ.ศ. ๒๕๐๐ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย เป็นต้นมา โดยมีการลักลอบขุดอย่างหนักในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๔ - ๒๕๑๕ ในปัจจุบันประติมากรรมรูปเคารพขนาดใหญ่จากเมืองศรีเทพ ที่อยู่ในความครอบครองของกรมศิลปากรมีเพียงเทวรูปที่ถูกนำไปเก็บรักษาไว้ที่พระนครในคราวที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้เสด็จมาสำรวจเมืองศรีเทพใน พ.ศ. ๒๔๔๗ และที่พบจากการขุดค้นในสมัยหลัง นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปเคารพอีกจำนวนหนึ่งที่อยู่ในความครอบครองของพิพิธภัณฑสถานในต่างประเทศ ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายที่ไม่สามารถหาหลักฐานบ่งชี้ได้ว่าโบราณวัตถุเหล่านั้นเคยอยู่ที่เมืองศรีเทพมาก่อน และถูกนำออกนอกประเทศไปเมื่อใด

ประติมากรรมรูปเคารพขนาดใหญ่ที่สลักจากศิลาที่พบในเมืองศรีเทพแสดงให้เห็นว่าช่างฝีมือชาวศรีเทพ มีความสามารถสูงในการประสมประสานรูปแบบศิลปกรรมที่ถ่ายทอดมาจากภายนอกให้เข้ากันได้ดีและมีเอกลักษณ์ในลักษณะของศิลปกรรมสกุลช่างศรีเทพ ประติมากรรมกลุ่มนี้เห็นได้ชัดเจนว่ามีลักษณะที่บ่งบอกถึงการได้รับอิทธิพลจากภายนอก เช่น อินเดียน และเขมรโบราณ แต่ได้สร้างสรรค์จนมีลักษณะเฉพาะที่ไม่สามารถจัดอยู่ในรูปแบบศิลปะแบบใดแบบหนึ่งได้ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล จึงจัดประติมากรรมกลุ่มนี้ให้อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ที่มักพบในเมืองท่าการค้าหรือเมืองโบราณที่เจริญอยู่ในช่วงต้นสมัยประวัติศาสตร์ที่มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกได้โดยสะดวก ทั้งในบริเวณชายฝั่งทะเลทางภาคใต้ของไทย เมืองโบราณในภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

ศาสตราจารย์บวส เซอริเย่ มีความเห็นว่า บรรดางานประติมากรรมของสกุลช่างศรีเทพนั้น ได้รวมเอาแบบศิลปะของทวารวดี ศรีวิชัย และเขมรโบราณหรือลพบุรี เข้าด้วยกัน^๒ ซึ่งเป็น

^๑ อนุวิทย์ เจริญสกุล "การกำหนดอายุปรารภที่เมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๕ (๔) : ๔๗ ; เมษายน - พฤษภาคม ๒๕๒๒.

แนวทางให้แปลงเป็นสกุลช่างลพบุรีในภายหลัง อย่างไรก็ตาม ยังไม่อาจชี้ได้อย่างชัดเจนว่า ศิลปกรรมสกุลช่างใดให้อิทธิพลที่แท้จริงแก่ศิลปกรรมสกุลช่างศรีเทพ เพราะศิลปกรรมสกุลช่างต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนรับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย จึงมีความคล้ายคลึงกันในหลายประเด็น สิ่งที่ปรากฏอย่างชัดเจนที่บ่งบอกให้เห็นถึงความสามารถของศิลปินในสกุลช่างศรีเทพ คือการเนรมิตรูปสลักหินที่มีลักษณะอ่อนช้อย ยืนลอยตัวอย่างมีอาการเคลื่อนไหวและมีลักษณะพิเศษบางอย่างที่จะพบในประติมากรรมสำริดเท่านั้น ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การสร้างประติมากรรมศิลาในลักษณะนี้ ไม่มีสกุลช่างใดจะทำได้ดีกว่าสกุลช่างศรีเทพ และคงจะเป็นรูปประติมากรรมที่บรรลุถึงขั้นสุดยอดของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีความงดงามกว่าเทวรูปรุ่นเก่าที่พบ ณ แหลมมลายู หรือแม้แต่ที่คงคริมหาโพธิ์ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยเอง^๑

ในเอกสารนี้จะได้นำเสนอประติมากรรมรูปเคารพที่อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า ซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย^๒ ได้แก่ พระวิษณุ พระกฤษณะโควรรธนะ และพระสุริยเทพ เนื่องจากประติมากรรมกลุ่มนี้เป็นผลงานชิ้นเอกที่ชี้ให้เห็นถึงการมีฝีมือช่างชั้นสูงของช่างชาวเมืองศรีเทพโบราณ ที่สามารถสร้างสรรค์ผลงานที่มีเอกลักษณ์ไม่แพ้สกุลช่างอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลาเดียวกัน และยังแสดงให้เห็นถึงการติดต่อและรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากภายนอกของเมืองศรีเทพ ซึ่งหลักฐานกลุ่มนี้มีส่วนช่วยสนับสนุนเมืองศรีเทพในฐานะเมืองสำคัญที่อยู่ระหว่างเส้นทางการค้าและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมและเทคโนโลยี ของบรรดาเมืองโบราณในระยะต้นสมัยประวัติศาสตร์ของดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน

พระวิษณุ

พระวิษณุที่พบจากเมืองศรีเทพ ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จำนวน ๒ องค์ ดังนี้

๑. พระวิษณุ ประทับยืนเอียงกายแบบตรีภังค์ มี ๔ กร สวมหมวกทรงกระบอก ทรงผ้าสมพค (ผ้าโจงกระเบนสั้น) สลักอย่างคร่าว ๆ เป็นเส้นบาง ไม่มีริ้ว พระกรทั้ง ๔ ของเทวรูปหักหายไป จึงไม่สามารถทราบได้ว่าถือวัตถุใด

พระวิษณุจากเมืองศรีเทพ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

Image of Vishnu found at Si Thep, now on display at National Museum, Bangkok.

^๑ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. เรื่องเดิม. หน้า ๘๗.

^๒ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๖ (๑) : ๔๑ ; ตุลาคม - พฤศจิกายน ๒๕๒๒.

ในมือซึ่งเป็นสัญลักษณ์ขององค์เทพ แต่อย่างไรก็ตามจากลักษณะการสวมหมวกทรงกระบอกหรือ
 กิรีมวงกุฏ ประกอบกับการเปรียบเทียบกับลักษณะภาพพระวิษณุบนแผ่นทองคูน ซึ่งปัจจุบันจัด
 แสดงไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซมอน สหรัฐอเมริกา โดยมีคำอธิบายว่าพบที่เมืองศรีเทพ ใน
 แผ่นทองคูนเป็นภาพเทวรูป ๔ กรสวมหมวกทรงกระบอก นุ่งผ้าสมพค ในมือถือจักร สังข์ คทา
 และคอกบัว อันเป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุ รวมทั้งการจัดวางทำยืนแบบครีภังค์ (เอียงกาย) ใน
 ลักษณะเดียวกันจึงอาจกล่าวได้ว่า เทวรูปองค์นี้คือพระ
 วิษณุ^๑ โดยลักษณะของพระวิษณุองค์นี้มีความใกล้เคียงกับ
 ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร คือ ศิลปะพนมคา ที่
 มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒^๒

๒. พระวิษณุ ประทับยืนเอียงกายแบบครีภังค์ แต่
 พระวรกายส่วนล่างได้หักหายไป คงเหลือเฉพาะพระบาท
 ๒ ข้างติดอยู่กับฐาน มี ๔ กร ซึ่งหักหายไป ๒ กร โดยเหลือ
 ๒ กรทางขวาที่ไม่สมบูรณ์ สวมหมวกทรงกระบอก เทวรูป
 องค์นี้ชำรุดมาก แต่จากลักษณะของเทวรูปใกล้เคียงกับพระ
 วิษณุหมายเลข ๑ จึงสันนิษฐานว่าคือพระวิษณุเช่นเดียวกัน^๓

ลักษณะของพระวิษณุทั้ง ๒ องค์นี้ แสดงให้เห็น
 ความสัมพันธ์ทางรูปแบบศิลปะกับศิลปะพนมคา (ราวพุทธ
 ศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒) ซึ่งเป็นศิลปะเขมรสมัยก่อนเมือง
 พระนคร คือ มีลักษณะทางกายภาพที่ใกล้เคียงกับ
 ธรรมชาติ รวมถึงการทำสันคมที่บริเวณพระขม และ
 การนุ่งผ้าสั้น นอกจากนี้ยังปรากฏอิทธิพลศิลปะคุปตะของ
 อินเดีย (ราวพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๓) คือ การประทับยืน
 ครีภังค์ แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงการมีลักษณะ
 เฉพาะตัว คือ ไม่มีเครื่องยึดส่วนต่าง ๆ เพื่อเพิ่มความ
 แข็งแรงขององค์ประติมากรรมลอยตัว ดังที่มักพบในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ที่หาก
 ไม่มีการประดับลวดลายตามแบบศิลปะคุปตะ จึงสันนิษฐานว่าพระวิษณุกลุ่มนี้น่าจะมีอายุราว
 พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒^๔

พระวิษณุจากเมืองศรีเทพ ปัจจุบัน
 จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
 พระนคร

*Image of Vishnu found at Si Thep,
 now on display at National Museum,
 Bangkok.*

^๑ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๖๖.

^๒ งามพรรณ เทพทา "การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่
 ๑๒ - ๑๘", ๒๕๕๒. หน้า ๑๖๖.

^๓ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๔๗.

^๔ เรื่องเดิม. หน้า ๑๔๖ - ๑๔๗.

พระกฤษณะโควรรธนะ

พระกฤษณะโควรรธนะศิลา ขนาดใกล้เคียงบุคคลจริง ที่พบจากเมืองศรีเทพ มีจำนวน ๒ องค์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ดังนี้

พระกฤษณะโควรรธนะ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Image of Krishna, now on display at National Museum, Bangkok.

๑. พระกฤษณะโควรรธนะ เป็นเทวรูปประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ พระเศวตขมวดเป็นวงคล้ายกันหอยยาวประพระอังสา มี ๒ กร กรทั้ง ๒ หักหายไป แต่จากลักษณะไหล่ซ้ายที่ยกสูงขึ้นเกือบชิดศีรษะแสดงว่ากรข้างซ้ายจะต้องยกสูงขึ้นด้วย ซึ่งลักษณะนี้เทียบได้กับประติมากรรมรูปพระกฤษณะโควรรธนะ ศิลปะเขมรแบบพนมคา พบที่วัดเกาะประเทศกัมพูชา ซึ่งมีจารึกยืนยันเรียกว่า "กฤษณะโควรรธนะสวามิน" นอกจากนั้นลักษณะการนุ่งผ้าสั้นและไม่มีเครื่องประดับตกแต่งร่างกายท่อนบนก็ยังคงเป็นไปในทำนองเดียวกัน ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเทวรูปองค์นี้คือ พระกฤษณะโควรรธนะ^๑ จากลักษณะโดยทั่วไป นอกจากจะเทียบได้กับศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนครแล้ว ยังอาจเทียบได้กับศิลปะอินเดีย แบบคุปตะ ได้เช่นกัน^๒

^๑ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๔๘.

^๒ งามพรรณ เทพทา "การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๘", ๒๕๕๒. หน้า ๑๘๔.

๒. พระกฤษณะโควรรธนะ เป็นเทวรูปประทับยืนเอียงกายแบบครึ่งวงกลม สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม พระเกศาที่ยาวออกมาจากหมวกที่ด้านหลังมีลักษณะดักเป็นเส้นคล้ายกับประติมากรรมรูปพระวิษณุบางองค์ในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร นุ่งผ้าสมพต มี ๒ กร กรทั้งสองหักหายไป ไหล่ซ้ายยกขึ้นเหมือนกับพระกฤษณะโควรรธนะ หมายเลข ๑ เทวรูปองค์นี้มีลักษณะท่าทางการยืนและไหล่ซ้ายที่ยกขึ้นเหมือนกับพระกฤษณะโควรรธนะจากวัดเกาะ ประเทศกัมพูชาดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่จากลักษณะท่าทางที่ยืนและหมวกที่สวมเป็นหมวกทรงกระบอกเช่นเดียวกับเทวรูปพระวิษณุหมายเลข ๑ และ ๒ ที่พบในกลุ่มเดียวกัน ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล จึงสันนิษฐานว่าเป็นเทวรูปพระวิษณุในขณะที่ยกขาขึ้นข้างหนึ่งเช่นคร.พิริยะ ไกรฤกษ์ มีความเห็นว่าจะน่าจะเป็นเทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ ส่วนหมวกทรงกระบอกที่สวมอยู่ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุนั้นอธิบายได้ว่า เป็นการแสดงให้เห็นว่า พระกฤษณะโควรรธนะเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ^๑

พระกฤษณะโควรรธนะ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Image of Krishna, now on display at National Museum, Bangkok.

จากลักษณะโดยรวมของพระกฤษณะโควรรธนะกลุ่มนี้ พบว่ามีลักษณะบางประการคล้ายคลึงกับประติมากรรมในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เช่น ลักษณะการดักพระเกศาเป็นเส้น การนุ่งสมพตสั้นหรือการมีพระเกศายาววมวดเป็นวงคล้ายกันหอย ซึ่งลักษณะพระเกศาแบบนี้พบในรูปเคารพสมัยคุปตะ สกุลช่างมธราด้วยเช่นกัน แต่มีลักษณะที่แตกต่างจากประติมากรรมในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ในแง่เทคนิคการสร้างเพราะประติมากรรมที่พบในเมืองศรีเทพมีลักษณะการสลักแบบลอยตัวอย่างแท้จริง ซึ่งแตกต่างจากที่พบในเขมรอย่างชัดเจน จากการศึกษารูปแบบพระกฤษณะโควรรธนะทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒^๒

^๑ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๔๘.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

พระสุริยเทพ

การบูชาพระสุริยเทพที่เมืองศรีเทพนั้น ยังเป็นสิ่งที่ต้องศึกษากันต่อไปว่าลัทธินี้แพร่มายังเมืองศรีเทพได้อย่างไร นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าคงได้รับอิทธิพลมาจากเขมรก่อนเมืองพระนครหรือเจนละ เนื่องจากพบพระสุริยเทพที่พนมบาเกีร์ ศิลปะไพรกเมง ซึ่งคงได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย อีกทอดหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองโบราณเพียงแห่งเดียวในประเทศไทยที่มีการบูชาพระสุริยเทพอย่างชัดเจน โดยพบเทวรูปพระสุริยเทพที่ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จำนวน ๓ องค์ อีกองค์หนึ่งจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานนอร์ตัน ไชมอน สหรัฐอเมริกา และยังพบว่ามีการจารึกชื่อพระสุริยเทพอีกองค์หนึ่งซึ่งมีสภาพชำรุดมาก สันนิษฐานว่าเป็นพระสุริยเทพ เก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี

๑. พระสุริยเทพ ลักษณะเป็นประติมากรรมลอยตัวรูปบุรุษมีหนวดเครา พระพักตร์อวบอ้วน สวมคัมพู ประทับยืนตรง สวมเสื้อคลุมยาวเหนือเข่าบางแนบเนื้อ อศอกยกแขนขึ้นระดับอกแต่กรทั้งสองหักหายไป สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม ด้านหน้าหมวกมีเครื่องประดับเพชรพลอยรูปไข่อยู่ตรงกลาง มีรัศมีขดเป็นวงแฉกอยู่รอบ ๆ คล้ายดอกไม้ ด้านหลังพระเศียรมีแผ่นรัศมีหรือประภาณตลรูปกลม ที่พระศอกมีกรงศอประดับ ลวดลายในกรงศอเป็นลายเพชรพลอยสี่เหลี่ยมอยู่ตรงกลาง มีลายวงขดแผ่กระจายออกจากรูปเหลี่ยม ต่อจากลายวงขดมีลายเส้นตรงสามเส้นคั่นลายเกลียวเชือก พระกรที่หักหายไปนั้น คงจะถือคอกบัวระดับพระอุระ (อก) จากรูปลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมานี้เทียบได้กับเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพที่พนมบาเกีร์ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง (อายุราว พ.ศ. ๑๑๘๕ - ๑๒๕๐)^๑

พระสุริยเทพ

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Image of Surya, now on display at National Museum, Bangkok.

^๑ กรมศิลปากร. เรื่องเดิม. หน้า ๑๕๐.

๒. พระสุริยเทพ เป็นเทวรูปประทับยืนตรง สวมหมวกทรงกระบอกซึ่งด้านหน้ายื่นออกมาเล็กน้อย มีลวดลายประดับอยู่สามด้าน สวมคัมพู มีแผ่นประภามณฑลอยู่ด้านหลัง เทวรูปองค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก แต่จากลักษณะทั่วไปใกล้เคียงกับพระสุริยเทพหมายเลข ๑ จึงน่าจะเป็นเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพเช่นเดียวกัน

๓. พระสุริยเทพ เป็นประติมากรรมรูปชายมีหนวดเครา ซึ่งลักษณะของการมีเครานี้น่าจะเป็นอิทธิพลของชาวอิหร่านหรือเปอร์เซีย^๑ ใบหน้าอวบอ้วน ประทับยืนตรงสวมเสื้อคลุมบางแนบเนื้อยาวจนถึงพระขานที่น่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก อินโด - ชิเกียน จากอินเดียเหนือ^๒ สวมหมวกทรงกระบอกตรง มีลวดลายประดับอยู่ ๓ ด้าน สวมคัมพู มีแผ่นประภามณฑลอยู่ด้านหลัง สวมกรองคอเป็นลายดอกไม้อยู่

ตรงกลาง สองข้างเป็นลายก้านขดบริเวณอุทรมีลายนูนโค้งลงมาเบื้องล่างส่วนปลายทั้งสองข้างชำรุดหายไป

ลายเส้นนูนคล้ายเส้นเชือกนี้แต่เดิมคงจะเป็นส่วนของก้านบัว ซึ่งพระกรทั้งสองข้างที่หักหายไปในันคงจะถือดอกบัวอยู่ในระดับอก เทวรูปองค์นี้พบจากการขุดค้นโบราณสถานบริเวณทางเดินรูปกากบาท ทางเข้าด้านหน้าโบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕

พระสุริยเทพ

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

Image of Surya, now on display at National Museum, Bangkok.

พระสุริยเทพ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

Image of Surya, now on display at National Museum, Bangkok.

^๑ กนกวลี สุริยะธรรม "ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ที่พบบริเวณชุมชนเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์", ๒๕๔๑. หน้า ๔๖. อ้างใน งามพรรณ เทพทา "การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๘", ๒๕๔๒. หน้า ๑๕๐.

^๒ พิกุล สมัครไทย "คติความเชื่อเรื่องพระสุริยเทพที่พบจากประติมากรรมที่เมืองโบราณศรีเทพ", ๒๕๔๓. หน้า ๔๖. อ้างใน งามพรรณ เทพทา. เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

นอกจากนี้ยังมีพระสุริยเทพศิลาจากเมืองศรีเทพ บางองค์ที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานต่างประเศด้วยได้แก่ เทวรูปพระสุริยเทพ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ที่เก็บรักษาไว้ในประเทศไทย เป็นประติมากรรมที่มีใบหน้า สลักแสดงอาการยิ้มอย่างคงาม สวมหมวกแปดเหลี่ยม มียอดสูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ แบบเดียวกับประติมากรรมรูป พระนารายณ์หลายองค์ซึ่งค้นพบที่เมืองศรีเทพ สวมหมวก ซึ่งมีขอบอยู่เบื้องล่างและมีลวดลายคล้ายลายใบไม้ประดับ อยู่สามด้าน ตรงกลางมีขนาดใหญ่ที่สุด สวมคัมภีร์รูปกลม มีลายดอกไม้หกลีบสลักอยู่ภายใน มีประภามณฑลอยู่ เบื้องหลัง และมีผมสยายเป็นลวดลายอยู่เบื้องหลังเศียร บนประภามณฑลนั้นด้วย เข้าใจว่าเศียรคงจะถูกลักลอบ ออกไปก่อนเพราะปรากฏรูปอยู่ในหนังสือชื่อ "ประติมากรรม ขอมสมัยโบราณ (Ancient Cambodian Sculpture)" ของ นายเชอร์มัน ลี (Sherman E. Lee) ภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถาน ศิลปะแห่งเมืองคลีฟแลนด์ (Cleveland) สหรัฐอเมริกา ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ ในการแสดงประติมากรรม ขอมที่พิพิธภัณฑสถานเอเชียเฮาส์ (Asia House Gallery) ใน นครนิวยอร์ก ในหนังสือเล่มนี้นายลีได้เขียนไว้ว่าประติมากรรมชิ้นนี้เป็นชิ้นที่มีลักษณะของตนเอง ที่สุดและงามที่สุดชิ้นหนึ่งในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ เขาได้กำหนดอายุไว้ระหว่างพุทธ ศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ และได้บอกด้วยว่ามาจากเมืองศรีเทพ ภายในประเทศไทย เป็นของนายและ นางเบนเฮลเลอร์ (Ben Heller) ซึ่งพำนักอยู่ที่นครนิวยอร์ก ในหนังสือเล่มนี้นายลิกล่าวว่าเป็นเศียร ของพระสุริยเทพอีกรูปหนึ่งซึ่งค้นพบจากเมืองศรีเทพ และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ พระนคร นั้นเอง^๑

พระสุริยเทพ จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน นอร์ทันไซมอน สหรัฐอเมริกา
Image of Surya, now on display at Norton Simon Museum, USA.

ด้วยเหตุนี้จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเศียรได้ถูกลักลอบนำออกไปก่อน ต่อมาส่วนองค์จึงได้ ถูกลักลอบนำออกไปภายหลัง และพิพิธภัณฑสถานนอร์ทัน ไซมอน ได้ซื้อไว้ทั้งสองชิ้น ในปัจจุบัน จึงได้นำมาต่อกันและรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งนั้น จากองค์จะเห็นว่าเทวรูปองค์นี้ยืนด้วยอาการ ตรีภังค์ (เอียงคน) และนุ่งผ้าโจงกระเบนสันแบบพระวิษณุที่เมืองศรีเทพ ไม่ได้สวมเสื้อคลุมยาว แบบพระสุริยเทพในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร หรือยืนตรงแบบเทวรูปพระสุริยเทพองค์ นั้นด้วย ร่องรอยการแตกที่ปากก็อาจแสดงว่าเดิมมี ๔ กร ถ้าเทวรูปองค์นี้แต่เดิมมี ๔ กรจริง ก็คง เป็นรูปพระวิษณุอย่างแน่นอน และไม่ได้ถือคอกบัว ๒ คอกแบบเทวรูปพระสุริยเทพ^๒

^๑ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ", เมืองโบราณ. ๖ (๑) : ๒๒ - ๓๓ ; ตุลาคม - พฤศจิกายน ๒๕๒๒.

^๒ เรื่องเดิม. หน้า ๓๓ - ๓๔.

พระสุริยเทพที่พบจากเมืองศรีเทพนี้ หากวิเคราะห์ทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ จะเห็นได้ว่า ลักษณะหลายประการของพระสุริยเทพน่าจะมีอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ เช่น มีพระพักตร์อัมเอบ มีพระเกศยาวม้วนเป็นขมวดปรกพระอังสา การสลักเป็นองค์ลอยตัวประทับยืนสมถังค์ (ยืนตรง) สวมหมวกทรงกระบอก มีการประดับลายใบไม้ที่บริเวณด้านหน้าและด้านข้างหมวกทั้ง ๒ ด้าน คล้ายกับลายกนกผักกูด ใส่กนกทรางกลมขนาดใหญ่ นุ่งผ้าบางแนบพระวรกาย สวมเสื้อคลุมยาวถึงบริเวณต้นพระขมิ้น ส่วนลวดลายที่ประดับกรองศอนั้นมีความคล้ายคลึงกับสายรัดพระองค์ของพระโพธิสัตว์จากราชเคีย ในศิลปะไพรกเมง ในประเทศกัมพูชา^๑ เมื่อเปรียบเทียบกับพระสุริยเทพองค์อื่น ๆ ที่พบในกัมพูชา เช่น พระสุริยเทพที่พนมบาเต ศิลปะไพรกเมง มีลักษณะคล้ายกับพระสุริยเทพที่เมืองศรีเทพด้วยเช่นกัน คือ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม และสวมเสื้อคลุมยาวลงมาถึงพระขานู นอกจากนี้ลวดลายที่ประดับเครื่องประดับ เช่น ศิราภรณ์ และกรองศอ ยังแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีด้วย^๒ จึงน่าจะเป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นโดยช่างชาวพื้นเมือง และมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓^๓

^๑ ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. ปราสาทหินและทับหลัง. ๒๕๒๒. หน้า ๔๐๑. อ้างใน งามพรรณ เทพทา. เรื่องเดิม. หน้า ๑๘๘.

^๒ วรลักษณ์ ฝ่องสุขสวัสดิ์ "คติเรื่องพระสุริยเทพในงานศิลปกรรมที่พบในประเทศไทยช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕", ๒๕๕๕. หน้า ๔๓. อ้างใน งามพรรณ เทพทา. เรื่องเดิม. หน้า ๑๘๑.

^๓ กรมศิลปากร. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒๕๕๐. หน้า ๑๕๓.

บรรณานุกรม

หนังสือ

- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุม ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒ (๑). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครสวรรค์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดเพชรบูรณ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดราชบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดลพบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
-วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสุพรรณบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.
- คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. เทียวตามทางรถไฟ. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๘๘.
-นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: หจก. เกษมการพิมพ์, ๒๕๓๗. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี ถวัลย์ ศรีเพ็ญ).
- ธิดา สาระยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและ พัฒนาการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.
- บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐ์ฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์จำกัด, ๒๕๕๓.

ศิลปากร, กรม. จารึกที่เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

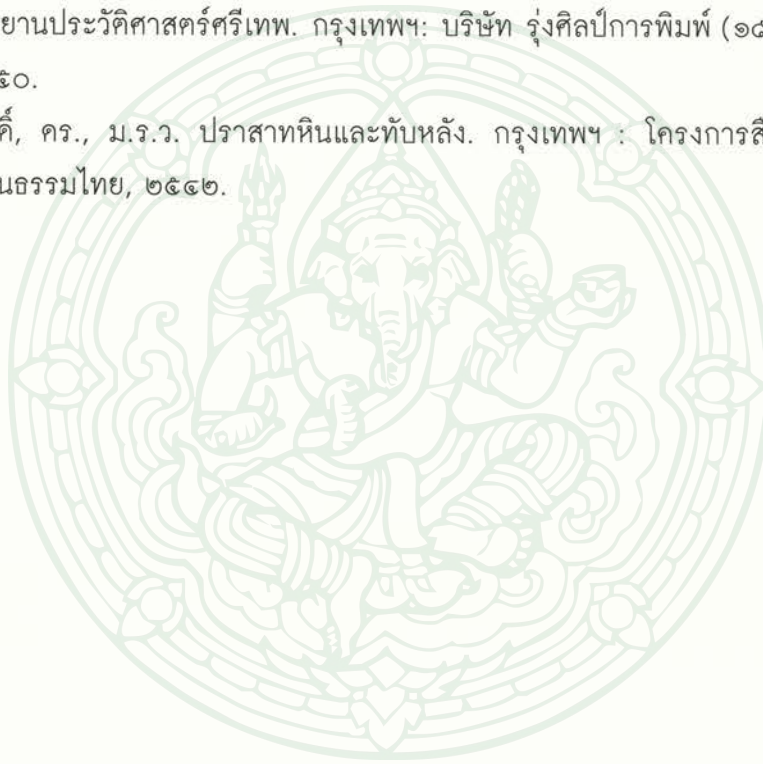
_____. ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

_____. แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

_____. เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๘๘๘) จำกัด, ๒๕๓๘.

_____. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๘๘๘) จำกัด, ๒๕๔๐.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ดร., ม.ร.ว. ปราสาทหินและทับหลัง. กรุงเทพฯ : โครงการสืบสานมรดก
วัฒนธรรมไทย, ๒๕๔๒.

บทความ

ธวัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์. "เมืองศรีเทพ : อดีต - ปัจจุบัน." ศิลปากร ๕๒, ๖ (พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๕๒): ๕ - ๒๑.

ธวัชชัย รามัญ. "ลูกปักและเครื่องประดับโบราณ - ลุ่มน้ำป่าสัก." มติชนสุดสัปดาห์ (ฉบับวันพุธ ที่ ๒๑ กรกฎาคม ๒๕๕๓).

วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ. "ถมอรัศน์ เขาคักคี่สิทธ์ของเมืองศรีเทพ." เมืองโบราณ ๒๕, ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๕๒): ๒๓ - ๒๔.

ศรีศักร วัลลิโภคม. "การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย." เมืองโบราณ ๑๐, ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗): ๗ - ๑๔.

_____. "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา." เมืองโบราณ ๑๐, ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๗): ๖ - ๑๔.

_____. "ภูเขาคักคี่สิทธ์กับความเป็นสากล." เมืองโบราณ ๒๕, ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๕๒): ๔ - ๒๒.

_____. "ลุ่มลพบุรี - ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถึงทวารวดีตอนต้น." เมืองโบราณ ๒๒, ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๓๓): ๑๕ - ๓๘.

สว่าง เลิศฤทธิ์. "ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลาง ของประเทศไทย : หลักฐานจาก ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างและที่สูงทางตะวันออก." เมืองโบราณ ๒๔, ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๖): ๗๒ - ๘๗.

สันติ เล็กสุขุม, "รูปแบบสันนิษฐาน: เจดีย์เขาคลังนอก อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์." ศิลปากร ๕๒, ๖ (พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๕๒): ๒๓ - ๓๒.

สุภัทรทิศ คิติกุล, ศ., ม.จ.อ. "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ." เมืองโบราณ ๖, ๑ (ตุลาคม - พฤศจิกายน ๒๕๒๒): ๔๑ - ๕๐.

สุภัทรทิศ คิติกุล, ศ., ม.จ.อ. "ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี." เมืองโบราณ ๒๐, ๔ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๓๗): ๕๗ - ๖๒.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, คร., ม.ร.ว. "เขาคลังใน : ภาพปูนปั้นเครื่องตกแต่งศาสนสถาน." เมืองโบราณ ๑๕, ๑ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๓๒): ๔๑ - ๔๗.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. "การกำหนดอายุปราสาทที่เมืองศรีเทพ." เมืองโบราณ ๕, ๔ (เมษายน - พฤษภาคม ๒๕๒๒): ๘๕ - ๑๐๔.

_____. "โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ การศึกษาด้านสถาปัตยกรรมเพื่อการอนุรักษ์ สรุปลงการสำรวจและแนวความคิดเบื้องต้น." เมืองโบราณ ๑๓, ๑ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๓๐): ๑๐ - ๑๔.

วิทยานิพนธ์

กนกวลี สุริยะธรรม. "ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ที่พบบริเวณชุมชนเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์." สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑.

งามพรรณ เทพทา. "การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๘." เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคล ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒.

เชษฐ ติงสฺนชลิ. "การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกะมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๔.

พิกุล สมักรไทย. "คติความเชื่อเรื่องพระสุริยะที่พบจากประติมากรรมที่เมืองโบราณศรีเทพ." สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑.

วรลักษณ์ ผ่องสุขสวัสดิ์. "คติเรื่องพระสุริยเทพในงานศิลปกรรมที่พบในประเทศไทยช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘.

เอกสารอื่น ๆ

เชษฐ ติงสฺนชลิ. "เอกสารประกอบการเรียนรายวิชา 310 211 Indian Art." กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑. (อัคราณา)

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. "แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ." จัดทำโดยคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และศูนย์ภูมิภาคโบราณคดีและจิตรศิลป์ (สปปา) ในปีงบประมาณ ๒๕๕๘. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์)

_____. "รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปรากฏฤกษ์ (ST'08 : PRS)." จัดทำโดย ห้างหุ้นส่วนจำกัดโบราณธุรกิจ ในปีงบประมาณ ๒๕๕๑. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์)

_____. "ศรีเทพ : การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานสำรวจโบราณสถานและแหล่งโบราณคดี." จัดทำโดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปีงบประมาณ ๒๕๕๒. (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์)

Si Thep: A Center of Early Civilization in the Pa Sak River Basin

Introducing Si Thep

Si Thep (also spelled Sri Thep) is an important ancient town in the Pa Sak and Lopburi River basin. It measures about 4.7 square kilometers in size and is located in the Si Thep District of Petchabun Province in north-central Thailand, approximately 5 kilometers from Pa Sak River. Si Thep is a moated and walled town divided into two main parts: the Inner Town (Muang Nai) and the Outer Town (Muang Nok). The Inner Town is circular in shape, surrounded by moats and walls, measures 1,300 rai, and features three large monuments: the Khao Khlang Nai monument, the Prang Si Thep monument, and the Prang Song Phi Nong monument. In addition to these three monumental structures, there are more than 45 smaller ancient monuments and structures, as well as 70 ponds and reservoirs in the Inner Town.

Eastward expansion of the town at a later time led to the development of an area called the outer town or Muang Nok, measuring 1,889 rai and encompassing 54 small monuments, enclosed by moats and walls.

In addition to the in-town monuments, there are about 50 ancient monuments scattered outside the town, mostly in the northern area. Probably the two most important peripheral monuments are Khao Khlang Nok and Prang Ruesi, which are located about two kilometers north of the town. Another important ancient religious monument that is believed to have been closely related to the ancient town of Si Thep is Thamorat Cave, in which relief carvings were found. The cave is located on a high mountain, approximately 15 kilometers west of the ancient town.

The history of archaeological study of Si Thep began in 1904 when Prince Damrong Rachanuparb went on an official trip to Petchabun Province in an attempt to locate an ancient city called "Si Thep" that was mentioned in the Late Ayutthaya and

Early Rattanakosin records. At the time of his survey, no one knew where the ancient city of "Si Thep" was located. Based on his research, Prince Damrong believed that the ancient town of "Si Thep" might be located between Muang Chai Badan and Muang Petchabun. The prince eventually found another ruined city that was much older than the town he intended to find. This city was not the "Si Thep" of the historical record. Based on interviews with local government officials in nearby Wichianburi, Prince Damrong learned that locals formerly called their town, "Si Thep." He believed that the town of "Si Thep" from the historical record was actually on the site of the current town of Wichianburi, but had not left any archeological evidence. He also learned that when the town of Wichianburi was called "Si Thep" the governor's title at that time was "Phra Si Thamorat" which is linked to the name of Thamorat Mountain. Artifacts found at Thamorat Mountain are strongly associated with those of the ruined city Prince Damrong found. He therefore decided to name the ruined city "Si Thep" as well because he thought that the town of the historical record located at Wichianburi had borrowed the name of the even earlier ruined city just as they had borrowed the name of Thamorat Mountain for their governor.

Human settlement at Si Thep began as early as late prehistoric times, around 2,000 years ago. Archaeological excavations inside the town unearthed a wealth of artifactual and human remains, including burials with a variety of grave goods such as ceramic vessels, stone and glass beads, bronze ornaments, as well as metal tools. The prehistoric village community later developed into an urban community incorporating cultural traditions from the outside world, including a Buddhist culture (known as Dvaravati culture, around the 7th – 11th century AD) and a Hindu culture (ancient Khmer culture between the 11th and 13th centuries AD).

The ancient town of Si Thep flourished for about 700 years until it was abandoned around the late 13th century AD. The cause of the abandonment remains unknown.

Cultural Value and Significance of Si Thep

Data from scientific research and a survey of public needs and feelings about the ancient town of Si Thep indicate that the town yields considerable aesthetic, historic, scientific, and social value and meaning. A statement on the significance of the ancient town of Si Thep reads:

... is one of a few large Dvaravati towns that remains physically complete, and represents ancient towns in the Lopburi and Pa Sak River basins that continued from the late prehistoric period (about 2,000 years ago) to early historic times with cultural influence from India (Dvaravati culture) and ancient Khmer culture respectively before it was abandoned around the end of the 13th century AD. All the constituents of the ancient town thus have high scientific/academic value.

This ancient town is nestled in a unique and beautiful landscape comprising ruins and structures of high aesthetic value. Some of the monuments, such as the Khao Khlang Nok, are representative of Dvaravati monuments that are still in good shape and beautiful to behold. Khao Khlang Nok is also the largest monument of Dvaravati art style in Thailand. The ancient monuments were neatly decorated. For example, Khao Khlang Nai was elaborately decorated with stucco designs. Recent excavation of the monument has uncovered important finds, including a statue of Surya. The monument is not only valuable for academic research into construction materials, art styles, technology and craftsmanship, but it also represents a rare and one-of-a-kind type of monumental architecture in Thailand.

The town of Si Thep is not only significant for its scientific, aesthetic and historic value, but is significantly valuable in other aspects as well, including its social, spiritual and economic value for local people from the area.

Development of Culture in the Pa Sak River Basin

The Pa Sak River originates in the Petchabun range in the Phu Pha Laad area of the Dan Sai District, Loei Province. It flows southerly, passes through Petchabun, Lopburi and Saraburi Provinces, and joins the Chao Phraya River in Ayutthaya Province.

In the upper part of the Pa Sak River basin there is a scarcity of prehistoric settlements; they have been found thus far only in the Muang District of Petchabun Province. Many prehistoric sites, however, are scattered in the lower part of the province, including those found in the districts of Bueng Samphan, Wichianburi, and Si Thep, dating between 1,500 – 2,500 years ago. These prehistoric settlements are temporally and culturally related to sites in the Lopburi area such as those found in the districts of Muang, Khok Samrong, Chaibadan, and Thaluang, and are also possibly related to late prehistoric sites found in the districts of Pakdi Chumpol in Chaiyaphum Province and Lam Sonthi in Lopburi Province.

Later when intra and interregional trade and contacts (e.g., long distant trade with India) were more intensive, cultural change is evident. For example, there was a change in mortuary practice: a shift from interment to cremation. In addition, some old burial grounds were replaced with Buddhist or Hindu buildings, including stupas, shrines, or platforms for religious activities.

The changes took place around the 7th century AD, a time when there were more moated and walled towns. The construction of moats and ramparts was probably for multiple uses including demarcation, defense, and water storage and consumption. Towns appear in various shapes; some are circular, while others are irregular in form. It seems that there were no fixed patterns or traditions regarding the shapes of towns in this period.

At about the same time, the Lopburi and Pa Sak River Basin saw the spread of cultural and political influence from the Khorat Plateau and the Central Plains. Based on cultural materials, both artifactual and architectural remains, it is clear that the ancient town of Si Thep was influenced by Dvaravati culture from the Chao Phraya River basin and ancient Khmer culture from the Khorat Plateau, making the town a major center for both Buddhism and Hinduism at the time.

Factors Supporting the Rise of Si Thep

There are several factors contributing to the emergence of Si Thep as a center of civilization in the Pa Sak River basin. The following are some of the important factors.

Suitable Landform

The dominant landforms of the Lopburi and Pa Sak River basins are fan-shaped plains and terraces. The eastern margin that links to the Khorat Plateau is a highland area composed of a complex of hills and mountains that form a unique basin. All the hills on the west side of the Pa Sak River, as well as the Dong Phya Yen range, are limestone hills that are rich in important minerals; the most abundant minerals are copper and iron. The two minerals have been important natural resources for people since prehistoric times.

Such landscapes in the lower and eastern parts of Petchabun Province or the lower Pa Sak River Basin were a prime area for human settlement as they provided abundant natural resources along the basins and near the tributaries of Pa Sak River. The area is hilly, dissected by plains and is not inundated during the rainy season. There are also fertile flood plains in the area suitable for agriculture. People from various communities in the area in the past might have traveled along land and river routes to make contacts and to communicate.

Si Thep, for example, is located on a highland area, making it safe from floods, and is in close proximity to fertile agricultural plains. The people of Si Thep might have used the Pa Sak River as a major means of communication, while land routes were also possible. The town is also situated in an area capable of storing water flowing from the Petchabun Range into the Pa Sak River for domestic consumption. In addition, the ancient town is within walking distance from the mountain range which was a perennial source of wild foods (animals and plants).

Late Prehistoric Communities

With a suitable location and landscape in the Lopburi and Pa Sak River Basin came a high density of prehistoric settlements in the area, some of which later developed into large settlements or towns during the Dvaravati period in the 7th century AD.

Si Thep and its surrounding areas yield many prehistoric sites, indicating that there were permanent groups of people who occupied the areas before the Dvaravati period. Excavations in the town of Si Thep unearthed a number of human burials located under several mounds. In addition, surveys and excavations within a radius of about 15 kilometers from Si Thep also yielded a large number of late prehistoric and proto-historic sites dating between 1,500 – 2,000 years ago. It is hypothesized that these late prehistoric communities appeared during the late Metal Age and were farming villages. Later, these permanent communities aggregated into the large town of Si Thep during the Dvaravati period.

Communication Routes Linking with External Communities

Si Thep is nestled in a strategic location that served as a gateway between the eastern-central flood plains area and the Khorat Plateau bordered by the Petchabun Range. This has provided an interaction sphere for people from the two areas since prehistoric times. Based on a survey of ancient routes, it was found that there are several routes that link to Si Thep, including:

The Wichianburi – Pakdeechumpol-Nong Bua Daeng route, which is a pass buffered by mountains that crosses large plains and is convenient for travel. This route is quite far from Si Thep.

The Mountain Pass and the Phu Yai Nud Pass routes, which are about 38 km from Si Thep. These routes are the closest and most convenient to Si Thep.

The Samran Pass, which is approximately 42 km from Si Thep.

The Saphan Hin Pass, which is about 52 km from Si Thep and is the most convenient route.

The Tha Luang-Khun Thod route, which measures around 70 km from Si Thep.

The Sacred Mountain Theory

It seems clear that the ancient town of Si Thep, by its location and associated architectural and sculptural remains, significantly contributes to ideas about a sacred mountain. Though there is no written record referring to the significance of Khao Thamorat, a large mountain about 15 km west of Si Thep, it is evident that the remarkable location of the mountain might have been used as a key landmark for travelers to the ancient town. In addition, on the upper part of the mountain there is a cave that was modified into a monument typical of Dvaravati culture, consisting of carved images of Buddha and Bodhisattvas on a stone core in the middle of the cave, symbolizing the significance of the mountain as the sacred mountain of Si Thep.

Khao Thamorat is regarded as a place where the sacred power of Si Thep and local communities resides. Khao Thamorat's symbolic significance is inferred from the fact that the word "Thamorat" was given as a title to the ruler of Si Thep (now Wichianburi District) during the Late Ayutthaya and Early Rattanakosin period. The symbolic value and significance of Khao Thamorat has been retained by local people to the present day.

Si Thep as a Representative of Dvaravati Towns

In present – day Thailand, "Dvaravati" describes a cluster of early historic cultures that flourished in central Thailand around the 6th or 7th century AD, with strong cultural influence from India.

For several reasons, the ancient town of Si Thep is regarded as a model Dvaravati town representing early Buddhist culture, which is fundamentally rooted in Indian civilization. First, it is still in good condition in terms of its physical remains. Second, it is a large moated and walled town capable of being a center for receiving and transmitting Dvaravati art and culture from the Pa Sak River Basin to the Khorat Plateau, as archaeological evidence suggests that the ancient town of Si Thep is an outgrowth of an Iron Age community (ca. 2,500 years ago). Third, the town is located at a junction where communication and travel from various directions were possible and convenient, either from the Chao Phraya River Basin area through the Lopburi River and the Pa Sak River basins, or from the Upper Chi and Mun Rivers basins in the Khorat Plateau.

Major Structures and Monuments of Si Thep

Si Thep is a large ancient town and showed considerable longevity (approximately 700 years). Therefore, it left behind hundreds of structures and monuments, both in and outside the town. Most of the monuments were built of brick, with foundations built of locally available laterite, and decorated with stucco and sandstone. They are entirely religious monuments, built exclusively for ceremonial purposes. The monuments are divided, based on their art styles, into two major groups: Dvaravati style monuments (ca. 7th – 11th century AD) and Khmer or Lopburi style monuments (11th – 12th century AD).

Dvaravati Style Monuments

Khao Khlang Nai

Khao Khlang Nai is a Buddhist monument, consisting of several smaller buildings on a single base. The upper parts have collapsed and only its foundation still remains. The largest stupa served as the main architectural feature, measuring 28 x 44 meters and about 12 meters high. This main stupa is rectangular in plan, having stairs in the east and facing east. The base is decorated with stucco motifs and figures, such as spiral motifs, and a series of squares. There are also stucco figures of dwarfs, lions, monkeys, buffalos, and elephants supporting the monument. The remaining base is similar in form to that of Monument No.18 in the ancient town of Ku Bua in Ratchaburi Province. The decorative stucco dwarf figures supporting the monument are a common tradition during the Dvaravati period and the figures are found on several Dvaravati monuments.

Khao Khlang Nok

Khao Khlang Nok is located about 2 kilometers north of Si Thep. The main stupa of the monument sits atop a square base measuring 64 meters on each side. The main body of the stupa is built of laterite with no stucco decoration. However, its base is two-tiered and decorated with lotus designs typical of Dvaravati art. There are a series of models of buildings decorating the base of the stupa, and each side of the base has stairs located in the middle. Recent excavations have shown that during the final stage of the stupa only the stairs on the south side might have been used to reach the body of the stupa, while the others were replaced with a high wall, and there might have been an image of Buddha in front of each wall.

The stupa that sits on the square base is in a state of a ruin, leaving only a square brick base. The excavation also reveals a set of post holes around the base, suggesting that the stupa and the platform area near the stupa might have been covered by another structure. It is believed that the stupa might have the same shape as those models of stupas decorated on the laterite base, but no clues exist about the shape of the stupa's upper part. It should be noted that a stone image of a standing Buddha, about 60 centimeters tall, was unearthed during the excavation. The image is a stylistically typical Dvaravati image of Buddha.

Based on the style and attributes of monuments and artifacts found, it is speculated that Khao Khlang Nok dates to between the 7th and 8th centuries AD.

The Ancient Monument of Khao Thamorat Cave

Khao Thamorat is an outstanding large mountain, located about 15 kilometers west of Si Thep. Up on top of the mountain is a cave that was modified into a Buddhist monument. Inside the cave is a large stone core, featuring bas-relief figures of Buddha and Bodhisattvas. Another important sculpture in the cave is a large image of a standing Buddha, which apparently serves as the main Buddha image of the monument. The Buddha image is about 2.5 meters tall, with hands raised up at the chest. There are also 11 other images of Buddha in the cave, as well as carved figures of a wheel of law or Dharmachakra and stupa. These bas-reliefs are important evidence for the practice of Mahayana Buddhism, and are diagnostic Dvaravati sculptures from the 9th century AD.

Ancient Khmer or Lopburi Style Monuments

Prang Si Thep

This is a large brick tower resting on a raised laterite base. The body and the upper parts of the tower were built of brick and were not covered with plaster. It is built in a Khmer architectural style, but, unlike other contemporary Khmer towers, it is unique in that it has three false gates located on the east, south, and north sides.

It is believed that Si Thep Prang might have been built around the 11th – 12th century AD, showing a strong influence from Bapuan and Angkorian art styles as evidenced by decorative motifs on a lintel found at the site. It was primarily built as a Hindu shrine, but later during the reign of King Jayavarman VII (around the beginning and the middle of the 13th century AD), it was altered probably to be a Mahayana Buddhist temple as there is evidence of alteration or repair through the addition of sandstone parts to the prang. However, these alterations remained unfinished.

Prang Song Phi Nong

This is a Hindu shrine built around the 11th– 12th century AD, facing west, like Si Thep Prang. It is a shrine exhibiting two prangs of different size that are situated on the same base. The three – tiered base of the larger one is built of laterite, but the body is of brick construction, and was probably covered with plaster. There were three false doors added to this larger monument; one each to the east, north, and south. To the west of the monument stands a long entrance looking like a hall linking to the front gate and providing access to the shrine.

A Khmer Bapuan – Angkorian stone lintel was found near the front gate, and it portrays engraved figures of Shiva holding Uma on a cow that is standing on a throne, and kala holding the head of the Anantanagaraj naga. The engraved figures are stylistically similar to those of the Khmer Angkorian art style.

Many architectural pieces were discovered during excavation of the shrine, including stone lintels and door frames that help determine that the shrine dates to the 12th century AD.

Prang Ruesi

Many scholars believe that RueSi Prang is the oldest Khmer style tower in Si Thep. It is located outside and north of the ancient town of Si Thep. Unlike other Khmer style monuments, Ruesi Prang faces east.

This monument consists of two buildings labeled Tower No. 1 and Tower No.2. Tower No.1 is in Khmer style, and built on a low square laterite base. The body of the tower is of brick and is square in shape with 20 indented corners. Above each of the four door-frames of the tower is a high arched frame.

Tower No.2 is a brick tower with 20 added corners, smaller than Tower No.1 and located south of Tower No.1. It is a walled tower, standing independently away from Tower No.1. This tower is a collapsed ruin leaving only its low square laterite base.

Based on architectural style and an inscription found near the tower, it is hypothesized that the Ruesi Prang was built between the late 10th and early 11th centuries AD under the strong influence of Khmer Pre Rup and Khleang art styles.

Old Sculptures of Deities

Large stone sculptural statues found in the ancient town of Si Thep indicate that Si Thep's sculptors were skillful artists and highly capable of successful blending of art styles from India and ancient Khmer kingdoms into a unique Si Thep artistic style. A group of old sculptures found at Si Thep date between the 7th and 8th centuries AD. Similar sculptures have been discovered in ancient ports or towns that flourished during the early historic period in southern, central, and eastern Thailand.

Vishnu

Two images of Vishnu from Si Thep are currently kept at the National Museum in Bangkok. Stylistically, they are a blend of artistic influences from Pre-Angkorian Phnom Da art (ca. 6th – 7th century AD) and the Indian Gupta style (ca. 4th – 8th century AD). Therefore, it is believed that they date to the 6th and 7th centuries AD.

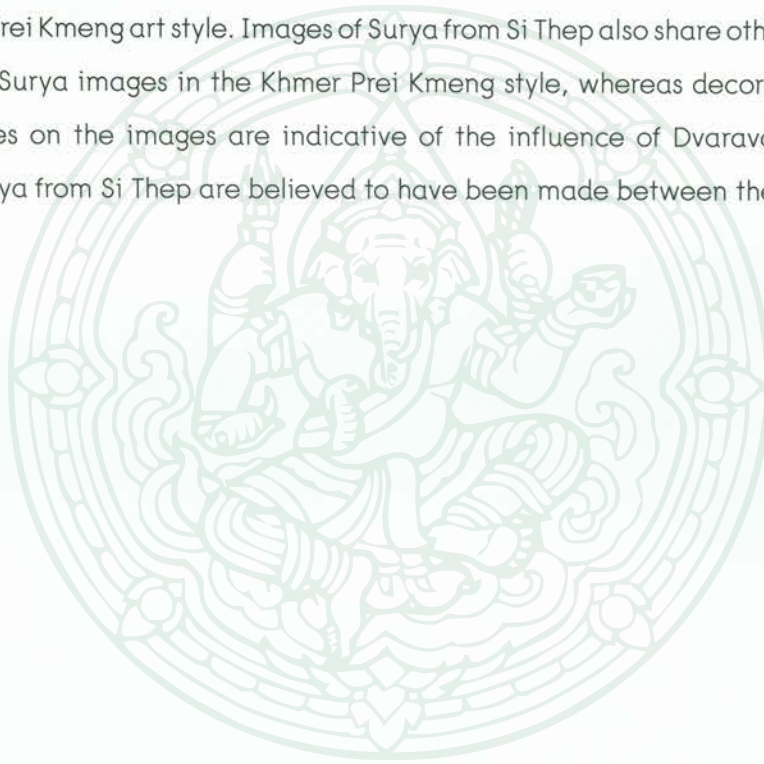
Krishna

Two life-size images of Krishna from Si Thep are now on display at the National Museum in Bangkok. The overall stylistic attributes of the images resemble those of Pre-Angkorian sculptures, including hair style, dress, and shell butt shaped hair curls, which is a style found on images from the Mathura school during the Gupta period. Images of Krishna are truly free standing sculptures, a form that makes them unique and different from those of Khmer style. The images date between the 6th and 7th centuries AD.

Surya

It should be noted that Si Thep is the only ancient town in Thailand that yields evidence of the worship of Surya. A number of images of Surya, the sun god, have been found at Si Thep; three of which are now on display at the National Museum in Bangkok, one at the Norton Simon Museum, USA, and the other one, which is severely damaged, at Somdet Phra Narai National Museum in Lopburi.

Stylistically, images of Surya from Si Thep might have been influenced by the Indian Gupta art style as seen in several attributes including a plump face, long curled hair, free standing design, up-right standing gesture, a cylindrical hat, leaf designs on the front and lateral sides of the images, a pair of large earrings, thin cloth covering, and etc. The decorative designs on necklaces are similar to those on belts of Bodhisattvas of the Khmer Prei Kmeng art style. Images of Surya from Si Thep also share other attributes with those of Surya images in the Khmer Prei Kmeng style, whereas decorative details on neckdresses on the images are indicative of the influence of Dvaravati art style. Images of Surya from Si Thep are believed to have been made between the 7th and 8th centuries AD.

ศรีเทพ : เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก

จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๕๔ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

สถาพร เทียงธรรม.

ศรีเทพ : เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก.--เพชรบูรณ์ :

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ กรมศิลปากร, ๒๕๕๔.

๑๐๐ หน้า.

๑.อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. ๒.โบราณคดี. ๓.เพชรบูรณ์--ประวัติศาสตร์.

๔.ศรีเทพ--โบราณวัตถุ. ๕.ศรีเทพ--โบราณสถาน. I. ชื่อเรื่อง

959.368

ISBN 978-974-417-563-2

คณะที่ปรึกษา

นางโสมสุดา ลียะวนิช

นายบวรเวท รุ่งรุจี

นายเอนก สีหามาตย์

นายการุณ สุทธิกุล

นางสุนิสา จิตรพันธ์

นางมานิตา เชื้อนันทน์

อธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี

คณะบรรณาธิการ

นายอำพัน กิจงาม

นายสถาพร เทียงธรรม

นางสาวขวัญชนก ใจใส

นางบุญเมือง อินันนุยะ

นางสาวภคพิศ อยู่คงดี

นายธวัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์

นางลดาวัลย์ ธรรมนุวัฒน์

นางสาวนิศรา ตะกรุดแก้ว

ผู้เรียบเรียง

นายสถาพร เทียงธรรม

ผู้แปล

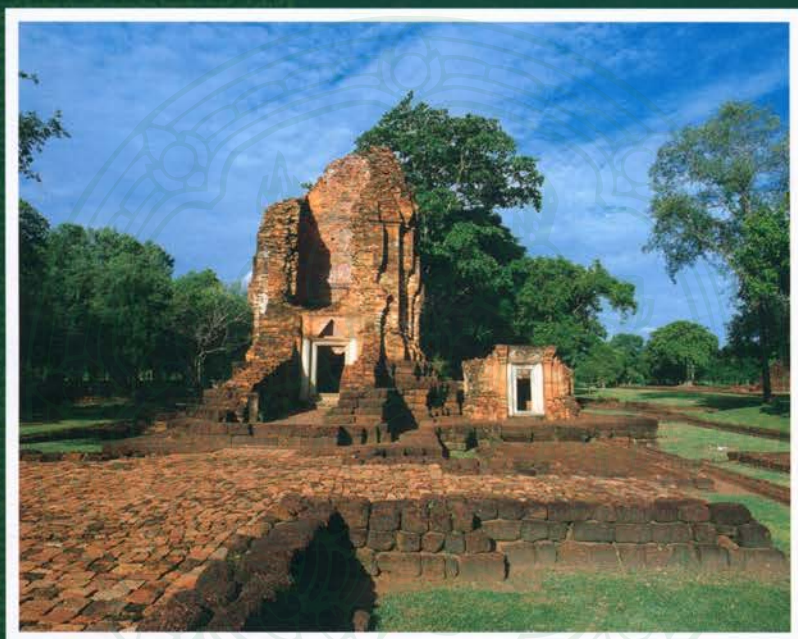
ดร.อนิก เลิศชาญฤทธิ

ควบคุมศิลปกรรม

นายธนากร กำทรัพย์

ออกแบบศิลปกรรมและจัดพิมพ์

บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๕๗๗) จำกัด โทร. ๐ ๒๘๑๑ ๗๗๗๘

กรมศิลปากร